

006

2004. MÁRC. 17.

1625

KERESZTÉNY MAGVETŐ

KIADJA
AZ
UNITARIUS EGYHAZ

109. ÉVFOLYAM

ALAPÍTÁSI

ÉVE

1861

3 – 4

2003

KERESZTÉNY MAGVETŐ

108. évfolyam • 2003 • 3–4. szám
Kolozsvár

TARTALOM

TANULMÁNYOK

<i>Clifford M. Reed:</i> Szervét Mihály: „közülünk egy”	135
<i>Andrew M. Hill:</i> Miért tartoznak többel az unitáriusok Kálvin Jánosnak, mint Szervét Mihálynak?	143
<i>Dr. Peter Hughes:</i> Szervét Mihály, az áldozat	153
<i>Dr. Rezi Elek:</i> Szervét Mihály és az erdélyi unitarizmus	167
<i>Kovács Sándor:</i> Adalékok a Szervét-irodalom, -ikonográfia és -kultusz történetéhez	176
<i>Vörös István:</i> Servetus éneke	210

SZÓSZÉK – ÚRASZTALA – SZERTARTÁSOK

<i>Dr. Szabó Árpád:</i> Halálból élet, áldozatból jövő	214
<i>Richard Boeke:</i> Szervét, Tudomány és Isten Lehelete	218

KÖNYVSZEMLE

Lawrence & Nancy Goldstone: <i>Out of the Flames. The Story of One of the Rarest Books in the World, and How It Changed the Course of History.</i>	222
Gál Kelemen: <i>Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza.</i>	224
EGYHÁZI ÉLET – HÍREK	229

Alapítási éve: 1861. Kiadja az Unitárius Egyház. Megjelenik negyedévenként.

Szerkeszti: dr. Szabó Árpád. Munkatársak: Jakabffy Tamás szerkesztő,

Kürti Miklós olvasószerkesztő, Kriza János technikai szerkesztő.

Szerkesztő bizottsági tagok: Kovács István, Kovács Sándor, Czire Szabolcs.

A szerkesztőség címe: 400105 Kolozsvár, December 21. út, 9. sz.Tel: 264-593236, fax: 264-595927;

e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com. Postacím: 400105 Cluj-Napoca, b-dul 21 Decembrie 1989. nr. 9.

Készült az Unitárius Egyház Nyomdájában. ISSN 1222-8370.

CHRISTIAN SOWER

Journal of the Unitarian Church, Romania
CVIII • Cluj-Napoca • 2003/3–4

CONTENTS

STUDIES

<i>Clifford M. Reed:</i> Michael Servetus: „One of Us”	135
<i>Andrew M. Hill:</i> Why Unitarian-Universalists owe more to John Calvin than they do to Michael Servetus.....	143
<i>Dr. Peter Hughes:</i> Servetus as Sacrifice	153
<i>Dr. Elek Rezi:</i> Michael Servetus and the Transylvanian Unitarianism	167
<i>Sándor Kovács:</i> Data to the Servetus’s History of Literature, Iconography and Cult.....	176
<i>István Vörös:</i> Song of Servetus	210

SERMONS

<i>Dr. Árpád Szabó:</i> Life from Death, Future from Sacrifice	214
<i>Richard Boeke:</i> Servetus, Science and Breath of God.....	218

BOOK REVIEW

Lawrence & Nancy Goldstone: <i>Out of the Flames. The Story of One of the Rarest Books in the World, and How It Changed the Course of History</i>	222
Kelemen Gál: <i>A Biography and Portrait of Elek Káli Nagy</i>	224
CHURCH LIFE – NEWS	229

The President and Responsible Editor: dr. Árpád Szabó.
Members of the Editorial Board: István Kovács, Sándor Kovács,
Szabolcs Czire, Tamás Jakabffy, Miklós Kürti, János Kriza.
Editorial Office: B-dul 21 Decembrie nr. 9, 400105 Cluj-Napoca, Romania.
Tel: 264-593236, fax: 264-595927; e-mail: tamas.jakabffy@unitarius.com.
Printed in the Unitarian Printing House Kolozsvár. ISSN 1222-8370.

Miguel Serveto
(1511–1553)

CLIFFORD M. REED

SZERVÉT MIHÁLY: „KÖZÜLÜNK EGY”*

A Szervét Mihály tiszteletére rendezett hétvégi emlékünnepeink alkalmával az Unitáriusok és Univerzalisták Nemzetközi Tanácsa (ICUU) nevében szeretettel köszöntöm mindannyiukat itt, a John Knox Nemzetközi Református Központban.

Természetesen lehetetlen nem reagálni helyzetünk ama iróniájára, hogy találkozzunk épp a Kálvin János egyik leghűségesebb főhadnagyának dedikált helyen tartjuk. John Knox Skóciában hirdette a kálvini reformációt, és nagy befolyással volt e nemzet történetének és arculatának alakulására.

De nem Knoxra emlékezni gyűltünk ma össze, sokkal inkább arra, akit Knox a legeltökéltebben cáfolt, nevezetesen Szervét Mihályra. Keresztezte e két életút egymást? Nem, legalábbis amennyire én tudom, de a jelenlevők között talán vannak, akik többet tudnának mondani erről a kérdéstről. Az azonban érdekes, hogy míg Szervét Mihály 1553 nyarán a francia inkvizícióval küzdött, addig John Knox az angollal. Ott július 6-án Tudor Mária – vagy a „véres Mária”, ahogy későbbi nevén elhíresült – került Anglia trónjára. És személyes küldetésének tekintette a protestáns reformáció megsemmisítését, amit apja, VIII. Henrik, de még inkább fivére, VI. Edward támogattott. Tudor Mária vérrel és tüzzel kívánta elnémítani.

Knox biztonságban volt Edward Angliájában, de ennek mostanra vége szakadt. Szökevényként Kálvin Genfjébe menekült, ahol minden bizonnyal a Szervététől nagyon eltérő fogadtatásban volt része! De hogy volt-e átfedés ottlétük idejében, azt nem tudom. Knox megélte, hogy dicsőségben visszatérhetett szülőföldjére, de Szervét közel sem volt ilyen szerencsés. Egy efféle hírhedt eretnek félelmet kelt, sőt rettegést és gyűlöletet az úgynevezett „igazhitűek” (ortodoxok) szívében. Egy, az unitáriusok iránt mély rokonszenvet tápláló költő 236 évvel később írt szavai jól illenek Szervétre, jóllehet későbbi szabadelvűek védelmében fogalmazta meg:

„Ortodox, ortodox,
A te hited John Knox
Én vészharang zúgásának hallom,
Eretnek fuvallat,

* Vitaindító nyitány: Unitáriusok és Univerzalisták Nemzetközi Tanácsa (ICUU) Szervét Megemlékező Konferencia, Genf, John Knox Nemzetközi Református Központ, 2003. október 24–25. Czire Szabolcs fordítása.

Hogy beleremeg Nyugat:

Aminek nincs értelme, értelmetlen az.”

E költő természetesen nem más, mint Robert Burns, a vers címe pedig: *The Kirk's Alarm*.

Szervét Mihály arra a következtetésre jutott, hogy a római katolikus egyház által tanított és a 16. századi protestáns reformáció nagy vonulatai által is fenntartott Szentháromság-dogmának – Burns szavaival – „nincs értelme” (not sense), így az nem lehet más, mint „értelmetlenség” (nonsense).

A három személy, tulajdonképpen „egy természet” tanának megkérdőjelezése volt az, ami miatt ez a koraérett, vitázó hajlamú spanyol ifjú először került mind a katolikusok, mind a protestánsok rosszálló figyelmébe. Első könyve, az 1531-ben megjelent *De Trinitatis erroribus*, és a következő évben megjelent második, a *Dialogorum de Trinitate Libri Duo* után hamar céltáblává vált, Bainton szavaival: „vadászott eretnekké.”

Szervét támadást intézett az Istennel kapcsolatos katolikus és hitvallási tanítás ellen. Nyílt vita tárgyává tett egy olyan kérdést, amelyet a reformáció vezetői igyekeztek érintetlenül hagyni. Pedig közülük többen is tisztában voltak azzal, hogy Szervét szentírási érvei helytállóak, különösképpen miután Erasmus 1516-os Görög Újszövetségében hiteltelenítette a Szentháromság egyetlen „bizonyító” locusát, az 1Ján 5,7-et.

Volt egy pillanat, amikor egy bizonyos Petrus Caroli magát Kálvint is megvádolta az „ariánusság bűnrészességével”! Talán ez lehet a magyarázata annak, miért viseltettek a protestánsok Szervéttel szemben legalább annyira ellenségesen, mint a katolikusok. Ahogy François Wendel írja Kálvin-tanulmányában: „... Caroli célzásának emléke vezette arra [Kálvint], hogy később olyan eltökélten védelmezze a Szentháromság dogmáját.” Wendel hozzáteszi: „...ugyanakkor valószínűleg szerepet játszott Szervéttel szembeni viszonyulásában is.” A protestáns vezetők és még egy olyan katolikus reformátor is, mint Erasmus, igyekeztek „békén hagyni” a Szentháromságot, nehogy a kereszténység történelmi hittételeitől való eltávolodás vádját hívják ki maguk ellen. Szervét léket vágott a csónakon, egy olyan csónakon, amelyet ők sem éreztek valami biztonságosnak.

Vajon Szervétnak egyszerűen hallgatnia kellett volna, ahogy azt oly nyomatékosan tanácsolták neki? Semmiképpen nem. Intellektuális és vallási becsület kérdéséről volt szó. Az az egyház, amely szentírási alpra építettségét hangoztatja, hogyan tarthat fenn és ápolhat kegyelettel „isteni igazságként” egy olyan doktrínát Istenről, amely idegen a Szentírástól, sőt, ellentétes annak Istenről és Jézus Krisztusról való bizonyágtételével? Bár-hogy vélekedjünk is ma a Biblia státusáról és természetéről, a 16. század Európájának kontextusában Szervét kiállítását úgy kell értékelnünk, mint a szándékos elrejtéssel és tagadással szembeni kiállást a becsület és az igazság nevében. És ezt nem tudták elviselni azok, akiknek lelkiismeretét bántotta, amit leírt.

Valójában itt kezdődik Szervét Mihálynak mint a radikális reformáció egyik teológusának a története. Korai munkái olyan általános ellenszenvet váltottak ki, hogy a reformációnak még azok a toleránsabb vezetői is megtagadták vele a közösséget, akikben Szervét korábban támogatót és vitapartneret remélt – mint amilyen például a bázeli Johannes Oekolampadus volt. És itt kell megemlíteni, hogy Szervét nem azok közül való volt, aki a 16. századi hitviták tüzes és sebző élet kikerülendő a simulékony szavak útját választották volna. De a dolgok csakhamar elfajultak, és Szervétnek menekülnie kellett. Húsz évre eltűnt az őt figyelő szemek elől.

Miközben Szervét Mihály eltűnt a színről, Franciaországban egy Michel de Villeneuve nevű ifjú tűnt fel, aki könyvkiadóként dolgozott az elkövetkező két évtizedben. Közben matematikát és orvostudományt tanult Párizsban, jóllehet vallási és politikai feszültségek miatt egy időre el kellett hagynia a várost – akárcsak egy másik tudós ifjúnak is, Jean Cauvin-nek (John Calvinnek), akivel korábban teológiai kérdésekről vitáztak. Párizsba visszatérve anatómiát tanult, és talán időben ide kapcsolódik az a forradalmi felfedezése, amelyet a tüdővérkörrel kapcsolatosan tett. Ugyanakkor nagy sikerű könyvet írt a szirupok orvosi használatáról (*Syruporum Universa Ratio*, 1537), és összeütközésbe került az egyetem előjáróságával az asztrológia jövődőlés céljaira való felhasználásával kapcsolatban. Ez ma talán meglepő lehet, de abban az időben az asztrológia és asztronómia többé-kevésbé felcserélhető fogalmak voltak, és igen kevesen vonták kétségbe az égitestek mozgásának földi eseményeket közvetlenül befolyásoló hatását. Szervét Párizs, Charlieu és Lyon városai között utazva dolgozott, majd a Rhône-parti Vienne városában telepedett le. Itt elismert, nagy tiszteletben álló orvosként működött, de tovább folytatta kiadói tevékenységét is. Kiadói munkásságából kiemelkedik Ptolemaiosz földrajza (1535, 1541) és az úgynevezett Pagnini-féle Biblia (1542–1545).

Kiadói munkája közelebről szemügyre véve többet elárul de Villeneuve-ről, mint első látásra tűnhet. E tevékenység és az ifjú Szervét igazság melletti elkötelezettsége csakhamar visszatérítette őt korábbi nagy szerelméhez: a teológiához. Ekkor írta meg élete utolsó és fő művét, a *Christianismi Restitutiót*, amely kalandregényekbe illő körülmények között jelent meg 1552 szeptemberében. De a gyanú már korábban felmerült, nevezetesen Kálvin Genfjében, hogy Michel de Villeneuve nem más, mint Szervét Mihály, a hírhedt eretnek. Ökumenikus összeesküvés jött létre kizárólag azzal a céllal, hogy leleplezze, elfogja és megsemmisítse őt. E láthatatlan szövetséget a franciaországi római katolikus inkvizíció és a protestáns Genfben székelő Kálvin János kötötte meg.

A helyzet könnyítéséhez aligha járult hozzá a *Christianismi Restitutio*. A korábbi szervéti „eretnekségek” mind fellelhetők voltak benne, még újabbak kíséretében. Az ifjúkor tapintatlan szenvedélye itt kiegészült a húsz esztendő tudományos munkájának gyümölcseivel, s ennek következtében Szervét

olyan kihívást jelentett az „ortodoxia” számára, amely mellett sem a katolikusok, sem a protestánsok nem tudtak élmenni.

A könyv alig élte túl azt az összpontosított erőfeszítést, amely a föld színéről is el akarta tüntetni minden példányát. Valószínűnek látszik, hogy az a mindössze három példány, amely fennmaradt, Szervét legeltökéltebb ellenségeinek birtokában kerülhette el a megsemmisítést, azokéban, akik Szervét meggyőzése érdekében őriztek egy-egy személyes példányt. Ezek közül az egyik Kálviné volt, talán az a példány, amelyet ma Edinburgh-ban őriznek, ahol a Saint Giles katedrálisban John Knox néhány évvel Szervét halála után prédikált.

Szervét életének tragikus utolsó szakasza a legismertebb: Letartóztatás Franciaországban; szökés és menekülés, majd egy balszerencsés döntés nyomán megérkezés Genfben 1553 augusztusában; szálláshely a Rue du Rhône és a Place du Molard találkozásánál fekvő Fehér Rózsa fogadóban; majd letartóztatás a Madelaine templomában, bebörtönzés és kirakatper a püspöki palotában, amely egyben törvényszékként és dohos börtönként is szolgált; eretnekként való elítélés október 26-án; máglyahalál másnap délben a Champel-mezőn.

Ennek a mártíriumnak az emlékére gyűltünk össze ezen a hétvégén, 450 évvel az események után.

De miért is nevezzük Szervétet hitünk és vallási hagyományunk mártírjának mi, unitárius univerzalisták? Gyakran hallani, hogy Szervétnek vajmi kevés köze van a mi hitünkhöz, nem volt ő unitárius, még kevésbé univerzalista, és hogy iránta táplált érdeklődésünk csupán a kivégzését követően feltörő vallásszabadság-igény és tolerancia kérdésére korlátozódik.

Nos, ez utóbbiak valóban nagyon fontosak. Ezekre a kérdésekre Szervét ügye fordította a világ figyelmét, illetőleg Sebastian Castellio 1554-es termékenyítő munkája, a *De haereticis*. Castellio (vagy Castellion) maga sem kerülhette el Kálvin haragját, és Genf elhagyására kényszerült. Mégis azt gondolom, hogy igazságtalanságot követnénk el Szervéttel szemben, ha jelentőségét csupán „ügyére” korlátoznánk, és figyelmen kívül hagynánk tanításait és hitét. E kiemelkedő, bátor spanyolnak a tanításában sok minden van, ami ma is megszólíthat bennünket, és aminek jelentősége messze meghaladhatja korábbi elvárásainkat.

Meggyőződésem, hogy Szervétben unitárius és univerzalista hagyományaink egyik úttörőjét kell látnunk, olyan valakit, aki a nagy egyetemes időben nézve azonos oldalon áll velünk, aki „egy közülünk”.

A továbbiakban hadd mutassam be néhány pontban, miért is gondolom így.

1. Szervét elsődleges teológiai célja az volt, hogy felmutassa Isten valódi egységét, amelyet a Biblia is tanít. Szemben az „ortodox” teológiával, amely a maga Szentháromság-tanával Isten többszemélyűségét hiszi, Szervét a szigorú értelemben vett Isten-egységért szállt síkra. Arról beszélt, hogy az olyan kifejezések, mint „Atya”, „Fiú” vagy „Szentlélek” csupán Isten különböző megnyilvánulásaira utalnak, Isten működésének változatos formáira,

amelyek révén Isten megragadható és felfogható. Nem egyazon közös „szubsztanciát” osztó három „személy” van, hanem egyetlen isteni valóság, egyetlen isteni szubsztancia, amelyet leginkább Atyaként ismerünk, és aki-ből minden más kiárad és származik. A modern elme számára ezek a megnevezések nehezen megragadhatóak. Amit Szervét tett, az nem volt más, mint hogy – minden figyelmeztetés ellenére is – eltávolította azt a dogmát, amely Istent háromfelé osztva végső soron három istent vallott, és helyébe a megbonthatatlan monoteizmus állítását szorgalmazta, amelyről azonban tanította, hogy megnyilvánulása változatos formákban és eltérő időben történik, és emberi megragadásának is sokféle útja lehetséges.

2. Jóllehet Szervét elfogadta Krisztus „csodálatos” születését mint bibliai tanítást, következetesen igyekezett Jézus emberi voltát hangsúlyozni, és tiltakozott Jézus ember-voltának alámerülése ellen a személye körül kialakult teológiai felfogásban.

Jézus nem egy emberi formában megjelent preegzisztens isteni lény volt, hanem – jóllehet Isten fiaként – valódi ember, aki egyfajta „belső felkenésben” részesült, amely lelkére isteni jelleget ruházott. Így ő volt a Krisztus, a Felkent. Isten mindezt a Szentlélek közvetítésével hajtotta végre, ami azonban egyszerűen Isten aktivitásának mikéntjét jelöli, és nem külön isteni személyt. A Szentlélek tehát Istennek arra a cselekvésére utal, amely által Isten az ember Jézus lelkét felkenete és megszentelte. Talán úgy tűnhet, hogy ezáltal Jézus elkülönül minden más embertől, de Szervét arról beszél, hogy „a Szentlélek Istennek az emberi lélekben kifejtett munkáját jelöli” (*De Trinitatis erroribus*), sőt, egyedül az emberi lélek esetében beszélhetünk a Szentlélek aktivitási területéről. Így tehát ugyanannak a Szentléleknek a cselekvő jelenlétét tapasztalhatjuk mi is magunkban, amely Jézust felkenete és Krisztussá tette. Lehet ugyan, hogy Jézus Krisztus a „belül felkent”, az „Örökkévaló Isten Fia”, ahogy Szervét Champelben nevezte, de ugyanakkor Isten felkenő erejében mindannyian részesülünk bizonyos mértékben. Az isteni és az emberi tehát mindannyiunkban együtt van jelen, ahogyan ez fokozottan együtt volt jelen Jézusban, a Felkentben.

3. Szervét Jézusról alkotott felfogásából következik az, amit „panteizmusként” emlegetnek. Személy szerint azt gondolom, hogy a *pananteizmus* megfelelőbb fogalom itt. A panteizmus a teljes valóságot azonosítja Istennel, míg a *pananteizmus* azt jelenti, hogy minden Istenben van, és Isten van mindenben. Szervét Isten egysége mellett érvelt, de nem amellett is, hogy Isten mintegy be lenne falazva a világ szerkezetébe. Isten lélekszerű, aktív és nagyobb, mint a teremtett mindenség. Isten magában foglalja és körülöleli az egész világegyetemet, de át is hatja azt, cselekvő jelenlétével ott van mindenben. Az isteni lényeg és cselekvés nem korlátozódik sem Jézusra, sem az emberiség többi részére, hanem kiárad és jelen van minden állatban és növényben, minden folyóban és kőben. A teremtett világban minden egy-

séget alkot, összeköttetésben, és kölcsönhatásban áll egymással: ebben érhető tetten Isten Egysége.

4. Szervét megelőlegezte a radikális gondolatot, mely szerint van üdvösség a kereszténységen kívül. Szervét amellett érvelt – legalábbis a keresztény világon kívül élők iránti tiszteletből –, hogy mindazok a jó cselekedetek, amelyeket a lelkiismeret természetes ösztönzésére tesznek, elfogadást nyernek majd az Ítélet Napján. A lelkiismeret Istentől belénk plántált, egyetemes emberi adottság. Ennek megfelelően az üdvösség lehetősége minden ember előtt nyitva áll, legyen keresztény vagy bármi más. Szervétet tehát méltán tekinthetjük mind az univerzalizmus, mind az unitarizmus előfutárának.

5. Szervét az emberi természetet pozitívan értékelte, ellentétben a vele szemben álló ellenfeleivel – különösképpen Kálvinnal. Szervét nemcsak arról beszélt, hogy az emberi lelket Isten lelke hatja át, de arról is, hogy a bűnök csupán egy ártatlan gyerekkort, sőt ifjúkort követően tapadhatnak hozzánk. A bűn vagy bűnösség nem születik velünk és nem előre determinált. Az „eredendő bűn” számlája szerint nem születünk bűnnel fertőzöttek. Saját bűneink – amelyek valóságát nem tagadhatjuk – cselekvésünk és felelősségünk megélésének következményeiből fakadnak, és bocsánatot csak a személyes bűnbánás útján nyerhetünk Istentől, aki a megbocsátást felkínálja számunkra Krisztusban. Az Isteni Szó beszél általa, hogy közelebb vigyen bennünket Istenhez és egyben a bennünk levő istenihez. Így lehetőségünk adódik arra, hogy meghaljunk bűnös énünk számára, és Krisztussal együtt feltámadjunk egy olyan új életre, amely szabad a haláltól. Szervét még fenntartotta azt a nézetet, hogy Krisztus áldozata kulcsfontosságú az üdvösséghez azok számára, akik tudnak róla, de az üdv elérési lehetősége mégis mindenki előtt nyitva áll. Sőt, közelebb van mindenkihez, mint maga gondolná, mert legbensőbb énünk isteni én. Olyanokká válhatunk, mint Krisztus volt, ha megszabadulunk a szív érzéketlenségétől, a gondolatok tisztátalanságától és az érzékek részességétől, amiket Szervét a Sátán fondorlatainak tekintett.

6. Szervét viszonyulása más vallásokhoz radikálisnak tekinthető. Különösképpen a többi nagy monoteista vallások iránt viseltetett kiemelt rokonszenvvel, mint amilyen a judaizmus és az iszlám. Spanyolként Szervét jól ismerte mindkettőt, de ismerte azt a kegyetlen üldözést is, amelyet a katolikus Spanyolországban el kellett szenvedniük mind a zsidóknak, mind a muzulmánoknak. Maga is üldözött lévén a monoteizmus melletti kiállásukért tevélegesen nem segíthette az inkvizíció zsidó és muzulmán áldozatait, de mély rokonszenvet érzett irántuk. Szervét természetesen jól ismerte a zsidó Bibliát, amelyet a keresztények Ószövetségnek neveznek. Ugyanakkor ismerte a Koránt is, amelynek nyomtatott latin fordítása csak 1543-ban jelent meg, de korábban már hozzáférhető volt kéziratos fordításokban, különösképpen Spanyolországban. Annak is van némi valószínűsége, hogy Szervét tudott arabul.

Egy régebbi hagyomány szerint, amelynek manapság elég kevés hitelt adnak, Szervét Észak-Afrikában is tett utazásokat, ahová a mórok visszavonultak, hogy az iszlámot elsőkézből tanulhassák. Szervét a Szentháromság „ortodox” dogmáját látta a kereszténység és a testvérhitek közti legnagyobb akadálnak. Keresztényként olykor kritikával illette mind a judaizmust mind az iszlámot, de eljutott arra a felismerésre, hogy mindhárom vallás ugyanazt az egy Istent imádja. Olyan fokú elismerést tanúsított az iszlám és a judaizmus iránt, amilyent a korabeli „ortodoxia” közelről sem, ugyanakkor osztotta azok bíráló és elutasító véleményét a Szentháromság dogmájával kapcsolatban. Szervét víziója az volt, hogy a Szentháromság elmozdításával és az igaz monoteizmus helyreállításával megszűnne a nagy vallások közt tornyosuló akadály, és a helyreállított (reformált) kereszténység elfogadhatóvá válna a zsidók és mohamedánok előtt. Ma ezt már vallásközi kapcsolatnak neveznénk, de az akkori keresztény intézményi bigottizmushoz viszonyítva mindenképp nagyon figyelemre méltó viszonyulás volt ez. Sőt, még azután is, nagyon hosszú ideig az maradt! Jól igazolja ezt az a modern iszlám mű is (Muhammad Aatur Rahman: *Jesus, a Prophet of Islam*), amely Szervétben olyan keresztényt lát, aki a legközelebb jutott az iszlám Istenről és Jézusról vallott felfogásához a *De Trinitatis erroribus*ban.

7. Jóllehet Szervét eltökélten és vitatkozva védelmezte a maga felfogását, teológiai ellenfeleit soha nem kívánta olyan bánásmódban részesíteni, amilyenben azok kívánták őt, és amilyenben részesítették is, ahogy csak lehetőségük nyílt rá. Szervét – igazodva a 16. századi hitvitázó normákhoz – igyekezett a tőle telhető legjobbat kihozni magából. Amikor azonban arra a kérdésre került sor, miként viszonyuljanak egymáshoz a vitában egymással szembenállók, Szervét világosan és félreérthetetlenül visszautasította az erőszak alkalmazását és a halálbüntetést. Valakit hitbéli felfogásáért megölni, a Szentírás megbocsáthatatlan félreértését és félremagyarázását jelenti. Az üldözött és mind a katolikusok, mind a protestánsok által halálba küldött Szervét a lelkiismereti szabadság meghirdetésének előfutára volt, amely eszme a későbbi unitárius és univerzalista mozgalom számára olyan kulcsfontosságúvá vált.

8. Szervét ugyanakkor előfutára volt a tudomány és a vallás összeegyeztethetőségének is, a tudományos módszerek alkalmazásának az igazság és a létértelem keresésében, mely jellemzője a későbbi unitárius és univerzalista hagyományoknak. Jelentősen hozzájárult az orvostudomány fejlődéséhez, különösképpen a tüdővérkör felfedezése és leírása által. A *Christianismi Restitutio*ban leírt felfedezés jóformán nem kapott figyelmet, és ma már csak találgathatjuk, vajon mennyi emberi szenvedést lehetett volna megelőzni, ha ez nem így történik. Ezen a téren az európai orvostudomány fejlődése közel egy évszázaddal járhatott volna előbbre, ha nem kellett volna megvárnia, hogy William Harvey újra megtegye e felfedezést.

Szervét ugyanakkor hozzájárult a földrajz fejlődéséhez is Ptolemaiosz művének kétszeri kiadásával, valamint – kétkedéseivel – az asztrológia fejlődéséhez is.

9. Szervét következetes és alkut nem ismerő elszántsága a kereszténység eredeti monoteisztikus helyreállításáért együtt haladt azzal, amit ma tudományos kutatásnak neveznénk. Akár bibliai tanulmányaiban, a teológiában vagy az orvostudományban, mely területek mind összefüggésben álltak pananteista felfogásában, Szervét célja minden esetben az igazság feltárása volt, még ha ez összeütközésbe sodorta is őt az „ortodoxiával”. Ezáltal hozzájárult a következetes rákérdezés és az értelem általi vizsgálat hagyományának kibontakozásához, mely később az emberi tudás minden területét átszötte, és amely a mi vallási hagyományainknak is egyik meghatározó aspektusává vált.

10. És végül ott van „ügyének” üzenete. Szervét a lelkiismeret szabadságának előfutáraként és vallási meggyőződéséért – és a miénkért – mártíriumot vállalóként a vallási szabadság, türelem és a lelkiismeret jogaiért folytatott küzdelem hiteles jelképe lett. Igenis: „egy volt közülünk”, és minden okunk megvan megemlékezni róla.

Forrásirodalom

Muhammad Ataur-Rahmin, *Jesus, a Prophet of Islam*. Diwan Press, 1977 (3. kiadás) 1983.

Roland H. Bainton, *Hunted Heretic: The Life and Death of Michael Servetus, 1511–1553*. Beacon Press. 1953.

Roland H. Bainton, *Erasmus of Christendom*. Collins Fontana, 1969.

Lawrence and Nancy Goldstone, *Out of the Flames: The Story of One of the Rarest Books in the World, and How It Changed the Course of History*. Century, 2003.

Alexander Gordon, *Miguel Serveto-y-Reves*, In: *Theological Review*, LXI, April 1878. 291–292.

[Sir Benjamin Hodges], *An Impartial History of Michael Servetus, Burnt Alive at Geneva for Heresie*. Aaron Ward 1724. (Contains Hodges' Translation of *Lubienjecius, Historia Reformationis Polonicae*, 1685. 2. kötet. 5. fejezet)

Jaume de Marcos, *Michael Servetus: Martyr to Religious Freedom*. In: *UU World*, XVII. évf., 2003. szeptember–október.

Donald W. McKinney, *The Legacy of Miguel Servet*. In: *Kairos*, Summer/Fall, 1981.

David B. Parke, *The Epic of Unitarianism: Original Writings from the History of Liberal Religion* (második kiadás) Skinner House Books 1985. Andrew Pettegree, *Michael Servetus and the Limits of Tolerance*. In: *History Today*, 1990. február.

Seeing Geneva, 40–41. old. A további adatokat nem ismerjük.

Michael Servetus, *Christianismi Restitutio*, 1553: translated extracts as published in *Christian Life*, October-December 1878 and January 1926. François Wendel, *Calvin: The Origins and Development of his Religious Thought*. Fordította: Philip Mairet. Collins Fontana, 1963.

Earl Morse Wilbur, *A History of Unitarianism* [1. kötet:] *Socinianism and Its Antecedents*. Harvard University Press 1947.

Earl Morse Wilbur, *Servetus's Ordeal – Seen 400 Years Later*. Article, 1953.

MIÉRT TARTOZNAK TÖBBEL AZ UNITÁRIUSOK KÁLVIN JÁNOSNAK, MINT SZERVÉT MIHÁLYNAK?*

Gyermekkorom egy részét a Mersey folyó partján töltöttem Liverpoolban. A Wallasey negyed unitárius templomában, üvegfedelű tartó alatt, egy ősrégi angol nyelvű Biblia díszelgett: a Genfi Biblia¹, amelyet először Genfben fordítottak le és adtak ki Tudor Mária királynő katolikus restaurációja elől menekülő brit protestánsok. Egyikük John Knox skót reformátor volt, aki világosan megfogalmazta egyik anabaptisták ellen írott kiáltványában azt, amit most a mi mai konferenciánkról is gondolt volna: „Szervét förtelmes istenkáromló volt, és ti az ő igazolói vagytok; ennél fogva ti is istenkáromlók vagytok, éppolyan utálatosak, mint ő volt.”²

Biztos vagyok abban, hogy Knox Szervét-ellenérzéseit az sem enyhítette volna, ha meghallja, hogy mai előadásomban kijelentem: az unitáriusok és az unitárius univerzalisták lényegében kevesebbel tartoznak Szervétnek, mint barátjának és mentorának, Kálvin Jánosnak. E kijelentésem unitárius környezetben mindenkoron nagyfokú provokálásként hangzana, sőt, a mai alkalomnál egyenesen istenkáromlásnak tűnhet! Mielőtt azonban ezzel a hallgatóság egyetértene, hadd osszam meg azt, hogy mit *nem* jelentek ki ezáltal, azután hadd említek meg egy-két jellegzetességet arról, ahogyan mi az unitárius történetírást végezzük.

Először is azt szeretném világossá tenni, hogy nem próbálom Kálvint kimenteni a Szervét halálában vállalt részességéből. Barbár cselekedet volt, ami azzal sem védhető, hogy a 16. századra általában jellemző volt az afféle barbárság. Azt sem szeretném sejtetni, hogy Szervét Mihály esete jelentéktelen volt a vallásszabadságért folyó harcban. Ehelyett Castellióval vallom: „az emberölés sohasem jelentheti egy hitelv megvédését, csakis egy ember megölését.”³ Másrészt azonban ki kell mondanom, hogy egy közelgő apoka-

* Elhangzott az Unitárius Univerzalista Nemzetközi Tanács (ICUU) által Szervét Mihály halálának 450. évfordulójára szervezett emlékkonferencián Genfben, 2003. október 23-án. Gyerő Dávid fordítása.

¹ Az Oxford Dictionary of the Christian Church szerint a Wallasey-i unitárius templom és Genfi Bibliája jelenleg a Historic Chapels Trust gondozásában áll. Egy azonosítatlan újságkivágás szerint az első lapjait időközben elveszített Biblia nyomtatási éve 1599.

² John Knox: *Válasz egy anabaptista, mint Isten örök predestinálásának ellensége által szerzett nagyszámú istenkáromló akadékoskodásra*. Genf, 1560. Idézve I. B. Horst *The Radical Brethren* c. művéből, Neiewkoop, 1972, 19.

³ Arthur J. Long: *Castellio*. Megjelent H. D. Rack: *The Swiss Connection* c. munkájában, 1994, 63. Idézte Roland Bainton a *Contra Libellum Calviniben*.

lipszis érzetével élő Szervét sem volt a szelídség ragyogó példája, hiszen Kálvint „értéktelen és szégyentelen kígyófajzatnak” nevezte.⁴

Abban nem kételkedem, hogy Szervét a klasszikus és korabeli nyelvekben jártas reneszánsz ember volt, aki a tizenhatodik századi orvosudomány, asztronómia és földrajz találkozási pontjánál kimagaslóan állta meg helyét. Mintegy zárójelben jegyzem meg, hogy a skót nemzet tekintetében teljességgel téves ismeretekkel rendelkezett: „Temperamentumuk elhamarkodott, bosszúállásra hajlamosak és vadak. Hangulatukban barátságtalanok, lenéznek minden más halandót”⁵ – írta.

Azt is elismerem, hogy Szervét elméletei a szentháromságról, vagy pere és kegyetlen halála széleskörű spekulációk tárházává lett. Némely kutatók azonban egyetértenek abban, hogy Szervét antitrinitárius felfogása eltérő volt a Dávid Ferenc, Socinus és a későbbi unitáriusok által vallott nézetektől. Jerome Friedman például ekképpen összegzi e különbséget: „Rendszerében nem volt hely az ember-Jézusról szóló elméletnek, aki képtelen volt az embert istenivé tenni, hiszen ő maga sem volt isten. Ezért, amíg az unitarizmus az istenséget Krisztustól elválasztva levőnek azonosította, addig Szervét az istenséget úgy fogta fel, hogy Krisztust kivetkőztette emberségéből, s a megmaradt isteni jelleget az Atyának rendelte alá.”⁶ Következésképpen – Friedman szerint – Szervét nem volt unitárius.⁷

Másodsorban két dolgot mondanék arról, miként látjuk mi, unitáriusok a történelmet. Először is különbséget kell tennünk az unitárius eszmék története és az unitáriusok története között. Jeremy Goring az unitárius eszmék terjedését úgy jellemzi, mint jószándékú fertőzést, amely Kelet-Európában tört ki a 16. században, és később kiterjedt Angliára és Amerikára is.⁸ Fő példaként erre Wilbur *Az unitarizmus története* című könyve első kötetének azon fejezeteit hozza, amelyek Szervéttel, e fertőzés fő forrásával foglalkoznak. Kétségtől unitárius eszmetörténeti adalék ez, de néha – így például Erdélyben, egy unitárius ember történetévé is lesz.

Amikor Wilbur könyvében a Nagy-Britanniát és Amerikát taglaló részekhez ér, a legkorábbi unitárius gyülekezeteket úgy állítja be, mint amelyek eltérnek attól a fő történeti ágtól, amelyet mi ma követünk.⁹ Jóllehet épp ez a korai – a tulajdonképpeni unitáriussá levés előtti – állapot az, amely le-

⁴ Andrew Pettegree: *History Today*. 1990. február, 45.

⁵ Idézet Szervét *Ptolemaioszi geometria* c. művéből. In: Alexander Gordon: *Addresses Biographical and Historical*. London, 1922, 29.

⁶ Jerome Friedman: *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*. Genf, 1978, 134.

⁷ E. M. Wilbur *Our Unitarian Heritage* (A mi unitárius örökségünk, 1925, majd 1963) c. könyvében írja: „Szervét nem volt unitárius semmilyen értelemben. Inkább sabelliánus volt.” George Hunston Williams *A radikális reformáció* (1962) c. művében mondja, hogy Szervét inkább Nicea-ellenes volt, mintsem szentháromság-ellenes (323. oldal). Máshol azt írja, nem volt igazi unitárius.

⁸ Jeremy Goring: *Unitarianism: History, Myth or Make-believe*. TUHS, 19:4 (1990 április), 213-217.

⁹ E. M. Wilbur: *Az unitarizmus története Erdélyben, Angliában és Amerikában*. 210.

rakta vallásos milyenségünk alapjait: istentiszteletünk formáit és szervezetségünk kezdeteit.

Másodszor, mivel unitárius történelmünk oly sokféle, azt elkerülhetetlenül ízekre szedett részekben ragadjuk meg: vagy csak egy-egy ország unitarizmusának történetét, vagy jelentős személyiségek – mint Szervét, Dávid Ferenc, Priestley és Emerson – életútját, vagy a nagy unitárius folyam különleges mellékfolyóit: az anabaptista vonalat Lengyelországban, a baptista kapcsolatot Angliában, vagy az univerzalizmust, transzcendentalizmust, humanizmust, feminizmust és pogány vallásosságot az Egyesült Államokban. Mindezek sok energiát és életerőt adtak a fő unitárius ágaknak, de nem azonosak vele. Honnan ered tehát az unitárius folyam, és merre folyik? Oszlassunk szét néhány téves elképzelést.

A katolikus kereszténységből eredne? Némelyik unitárius csoportosulás valószínűleg igen, például a Deutsche Katholizismus¹⁰ csoport az 1840-es években a német szabadelvű vallási mozgalomba ivódott bele. A Fülöp-szigeteki Iglesia Filipina Independiente¹¹ a 20. század elején, és a cseh The Czechoslovak Church¹² az 1920-as években, bár eleinte unitárius irányban mozdult ki, visszafordult a hagyományosabb kereszténységhez. Norbert Capek, a Cseh Unitáriusok Vallásos Egyesületének alapítója katolikusnak született, de unitáriussá a baptizmus útján lett.¹³ Ma a Fülöp-szigeteki Unitárius Univerzalista Egyház¹⁴ és egy pár „zöldfülű” csoportosulás Spanyolországban, valamint Közép- és Dél-Amerikában tartozik a nemzetközi unitárius közösséghez, de ezek csak a fő ág katolikus hátterű mellékágai.

Az anglikán kereszténységet mindig is „háborgatták” az unitárius kezdeményezések. Wilbur két teljes fejezetet áldoz nekik¹⁵ könyvében. Volt, hogy anglikán szakadárak – mint pl. Theophilus Lindsey Angliában – a fő unitárius ágat is meghatározták; de csak egyetlen anglikán templom és egyházközség, a bostoni King's Chapel tért át anglikánból unitáriussá, s az is egyedi körülmények között.¹⁶

Mi a helyzet a lutheránus kereszténységhez fűződő szálakkal? Az unitarizmus szálait Erdélybe a lutheránusok vezették. Dávid Ferenc egykoron lutheránus püspök volt, de Krisztus úrvacsorában való valóságos jelenléte fe-

¹⁰ Anette Kuhn: *Német katolikusok*, in: Theologische Realenzyklopädie (2002); Carl Mirbt: *Német katolicizmus*, in: New Schaff-Herzog Encyclopaedia of Religious Knowledge (New York, 1909), 4. kötet.

¹¹ Mary Dorita Clifford: *Iglesia Filipina Independiente: The Revolutionary Church*. In: Gerald H. Anderson: *Tanulmányok a Fülöp-szigetek egyháztörténetéről*. Corbell, 1969, 223–255.

¹² ODCC: *Czechoslovak Church*

¹³ Richard Henry: *Norbert Fabian Capek: A Spiritual Journey*. Boston, 1999.

¹⁴ F. John Muir: *Maglipay Universalists: A History of the Unitarian Universalist Church of the Philippines*, 2001.

¹⁵ Wilbur, i. m., 209-243: XII – A megalakult egyház, a szociniánus tanokkal való konfliktusban: a trinitárius hitviták. XIII – Az ariánus mozgalom az anglikán egyházban.

¹⁶ Carl Scovel és Charles Forman: *Journey toward Independence. King's Chapel's Transition to Unitarianism*. Boston, Skinner House, 1993.

letti hitvita az erdélyi magyarokat Kálvin hatása alá vonta.¹⁷ A lutheránus kegyesség hatással volt George de Benneville-re és a korai univerzalizmusra is.¹⁸ A mai németországi unitarizmus gyökere is elszigetelt szabadelvű gyülekezetekbe nyúlik vissza.¹⁹ A szakadár-lutheránus gyülekezetek azonban azok lettek, amelyek az észak-amerikai prérík izlandi és norvég etnikumú unitárius közösségeibe torkolltak.²⁰

A keresztyény egyház főbb történelmi ágai közül tehát a protestáns református keresztyénység maradt mint a svájci reformáció eredménye, és főként a genfi és kálvini ekleziológiai reformok örököse, amelyet az unitarizmus fő ágának forrásaként nevezhetek meg.

Az unitarizmus „tartozása” a reformátusság felé a legegységelműbbé az erdélyi és a lengyelországi unitárius egyház vizsgálatokor válik. Mindkettő a helyi református egyházszervezet megoszlása útján jött létre.²¹ A külső megjelenés alapján Erdélyben még ma is nehezen lehet különbséget tenni az unitárius és református egyháziság között. Lelkészeik egyforma fekete palástot viselnek, testületeikben és zsinatukban egyformán oszlik meg a hatalom a világi és lelkési képviselőlet között, és mindkettőben a püspök tölti be a legfőbb tisztséget. Ha a Kiseb Református Egyház Lengyelországban szervezett unitárius egyházként maradt volna fent, valószínűleg ott is fellelhetők lennének ilyenyszerű hasonlóságok.

Angliában, Walesben és Amerikában kissé bonyolultabb a helyzet, mert az angol egyházi reformáció csak részleges volt, és az unitarizmus irányában mutató hitelvi fejlődések csak jóval később jelentkeztek. Akik a genfi modell mintájára további reformokat akartak végrehajtani – például a puritánok –, kénytelenek voltak tovább agítálni. Egy csoport első nemzedéki puritán aztán ezt a próbálkozást megunta, és kivándorolt Amerikába; itt Új-Angliában a genfi szervezet hasonlóságára megalakítottak egy ún. isteni gyülekezetet, a törvény által megerősített joggal, jórészt városi egyházközségek sorából. Az Egyesült Államok legrégebb unitárius gyülekezetei Massachussetts államban jöttek létre, az 1648-ban kiadott The Cambridge Platform című törvény²² alapján.

A régi Angliában a puritánok egy másik csoportja továbbra is az anglikán egyházon belüli reformokkal próbálkozott. E küzdelem az angol polgárhábo-

¹⁷ Wilbur, i. m., 22–27: A korai reformáció Erdélyben.

¹⁸ John C. Morgan: *The Devotional Heart: Pietism and the Renewal of American Unitarian Universalism*. Boston, Skinner House, 1995.

¹⁹ Andrew M. Hill: *Unitáriusok*. In: *Theologische Realenzyklopädie*. 2002; Manfred J. Paul: *Vallásos szabadelvűség Németországban*. In: *Centennial Reflections*. International Association for Religious Freedom, 2001, 79–93.

²⁰ V. Emil Gudmundson: *The Icelandic Unitarian Connection: Beginnings of Icelandic Unitarianism in North America, 1885–1900*. Winnipeg, 1984; Sarah Oelberg: *Liberal Religion on the Norwegian–American Frontier*, www.mankatofellowship.org/nora/tablehi.html

²¹ Wilbur, i. m., 21–23. fejezetek, 294–338.

²² Conrad Wright: *Congregational Polity: A Historical Survey of Unitarian and Universalist Practice*. Boston, 1997, 7–19; F. H. Wortley szerint (az 1620–1805 között megalakult massachussettsi kongregacionalista egyházközségek leltára, in: *Harvard Theological Studies*, 25, 1970) a 17. században 45 egyházközség lett unitáriussá Massachussettsben.

rú idején hágott tetőfokára, amikor az új parlament az egyházreformok megvizsgálására is ülést tartott. Ennek egy fennmaradt emléke a Westminsteri Hitvallás, az angol nyelvű kálvinizmus klasszikus alapirata. Az angol köztársaság azonban rövid életűnek bizonyult, a brit monarchiát visszaállították, Anglia és Wales püspökségeit megerősítették. Kétezer puritán lelkészt kizártak az anglikán egyházból, akik kénytelenek voltak svájci típusú berendezéssel próbálkozni, természetesen sokkal barátságosabb körülmények között, mint amerikai sorstársaik. E kizárt puritán lelkészek köré olyan szakadár egyházközségek tömörültek, amelyek egy évszázaddal később az első angliai unitárius közösségekké lettek.

Látható tehát, hogy az unitarizmus fő ágai Lengyelországban, Erdélyben, Angliában és Amerikában a genfi forráshoz vezethetők vissza: a svájci reformációhoz és a keresztény protestantizmus református vonalához. E svájci reformáció legjellegzetesebb vonása az volt, hogy az istentisztelet középpontjába Isten igéjét állította. Még ma is, amikor Frederick Hosmer egyik énekéből kölcsönzött kifejezéssel élve „az ige kiteljesedik”²³, hogy magában foglalja a költészetet, zenét, táncot és más művészeteket, az unitárius univerzalista gyakorlat inkább prédikáló, mintsem szentségi alapokon áll.

A prédikálás központisége abban is lemérhető, ahogy az unitárius istentisztelet mint stílusforma a katolikus misét nyitó igeliturgiából fejlődött ki. Angliában is hasonló módon épült be az anglikán reggeli és esti imádság az unitárius istentiszteleti rendbe.²⁴ Még az énekeskönyveink is eredetileg kiterjedt metrikus zsoltárok voltak. Csak a zsoltárok, a bibliai énekek voltak azok, amelyeket a genfi mérce énekként elfogadott, a leghíresebb gyűjtemény e tekintetben a *The Old Hundredth*²⁵ (A régi századik).

A prédikálás-központú istentisztelet fontossága jól látszik a régi unitárius templomok és gyülekezeti házak építészetén is. A reformáció előtt épült templomok református újrendezése – nyugatra néző szószékkel szembeni padok a rövidebb szentélyben, keletre néző szószékkel szembeni padok a hosszahajóban – még a kétszáz évvel később épült kolozsvári unitárius templom stílusán is jól látszik.²⁶ Máshol – a szószék és a padok az ige legjobb megértésére rendezkedvén be – a rövidebb szentély teljesen eltűnt; az úrasztala is veszített jelentőségéből, vagy csak szükség szerint jelent meg. Erdély, Anglia, Írország és Új-Anglia mértékletesen és óvatosan díszített korai templomait világosan követhető fejlődési vonal köti össze Frank Lloyd Wright meglepően modernista templomaival az Illinois állambeli Wisconsinban és Oak Parkban.²⁷

²³ F. L. Hosmer: *O Thou In Lonely Vigil Led, Hymns of Worship Revised*, 1962, 217.

²⁴ A. Elliott Peaston vizsgálta meg az anglikán hatást az angliai unitárius istentiszteletre, *The Prayer Book Reform Movement in the XVIII. Century*, Oxford, 1940.

²⁵ Az angol változat szerzője William Kethe, egyike a Tudor Mária elől Genfben menekült angoloknak; a dallam Louis Bourgeois Genfi zsoltárkönyvéből (1551) való.

²⁶ *Négy száz év 1568-1968*. Kolozsvár, 1968, 36.

²⁷ Ronald P. Jones: *Nonconformist Church Architecture*. London, 1914; Martin S. Briggs: *Puritan Architecture and Its Future*. London, 1946.

A protestáns református kereszténység egy másik sajátossága egyház-értelmezése volt: a társadalommal együtt létező egyházé, és nem az attól különválté (mint az anabaptisták értelmezésében). Ahogy a polgári hatalom felelős az emberi testek jóléért, úgy az egyház felelős az emberi lelkekért. Még amikor az unitáriusok szakadár módon, többnyire szervezetlenül voltak jelen egy-egy társadalomban, a társadalmi felelősség akkor is alapvetően meghatározta létezésüket. Ennek megélésére hadd hozzak fel három példát.

Először: e közösségi tudat a forrása az átfogó, mindent felölelő és befogadó unitárius egyházképnek. Ahogy Channing írta, „a szektásodás szellemét, mintha pokolból való lenne, kerülnünk kell.”²⁸ Az unitáriusoknak csak a Biblia és a Legfőbb Létező Egy megvallása elegendő közös alap volt a teljes kereszténység felölelésére. Később pedig annak megvallására is eljutottak, hogy csak a Legfőbb Létező is elegendő azonosság minden hitfelfogás számára.²⁹

Másodszor: a gondolatmenet, mely szerint az állam és az egyház ugyanazt a célközönséget szolgálja, megmagyarázza, miért tekintik az unitáriusok szolgáltatásaikat – például a szertartásokat – mindenki, és nemcsak a megváltottak számára elérhetőnek. Új-Angliában az unitarizmus elterjedéséhez részben éppen az a visszahatás járult hozzá, amely ezt az örökséget vissza próbálta fojtani, és az egyházi előnyöket csak a tagok számára akarta elérhetővé tenni.

A gyakorlatban az unitáriusok az úrvacsora kiszolgáltatásának ama református értelmezését vették át, amely szerint az csak különleges alkalmakor szolgáltatandó ki. Az angol nyelvterületen, ahol az unitarizmus emelkedése és a sákrámentum-ellenesség gyakran együtt járt, e „különlegességből” nemegyszer „soha” lett.³⁰

A keresztelés kérdése összetettebb. Némelyik unitárius elmélet már az elején eltekintett tőle. Mások – például Dávid Ferenc, a rakowiak, az unitárius baptisták Angliában és sok amerikai univerzalista – az anabaptisták vagy a bibliai szövegek befolyása alatt a keresztelést felnőttek számára tartották fenn, hiszen a hit is a felnőttek dolga, mondták. Az unitárius főág azonban, bár belső értelmezése a körülményektől függően változhatott, általában véve az ősi gyakorlatot folytatta, közösségi szertartás formájában, a gyermek születését követően.³¹

Egy nagyszerű kortárs példa az unitárius szolgáltatások egyediségére a házasságkötés értelmezéséből mutatkozik meg. Amíg más egyházak a nem-egyháztagok, elváltak vagy azonos neműek házasságkötési kérelmét elutasítják, addig az unitáriusok ezt megengedik, mert a társadalmi jólétet fontosabbnak tartják a beiső egyházi tisztaságnál.

²⁸ William Ellery Channing: *The Church*, 1841

²⁹ Andrew M. Hill: *William Adam: Unitarian Missionary*. TUHS 21:1, 1995. április, 30–42.

³⁰ Az unitáriusok úrvacsorával kapcsolatos felfogásait lásd David Steers: *European Perspectives on Communion*. Ulster Unitarian Christian Association for the European Liberal Protestant Network, 2001.

³¹ A kereszteléshez való különböző unitárius viszonyulásokat lásd a rakkowi káté Thomas Rees által fordított angol nyelvű változatában, *The Racovian Catechism*, 1819, 257.

Harmadszor: az egyház és állam azonos célrétégének református elve szolgált alapul a rendkívül termékeny unitárius hozzájáruláshoz a társadalomszolgálat, az emberi jólét és a politikai szerepvállalás területén is. Amellett, hogy a személyes hitfelfogás megélését segíti elő, a vallás az oktatás, egészségügy, szociális munka és más közösségi tényező alapja is. Több mint érdekes, hogy az oktatási lehetőségek jelentős tényezőként merültek fel az erdélyi unitáriusok jelenében is. Amint Rezi Elek is rámutatott egy 2001-ben Oxfordban tartott ICUU-szimpóziumon, „az erdélyi unitáriusok oktatást értékelő magatartására jellemző, hogy egy új iskola építése mindig fontosabb volt egy új templom építésénél.”³² Ez jó kálvinizmus!

A protestáns református kereszténység igeközpontúságának egy másik alapvető megjelenése az újrafelfedezett régi szövegek eredeti használatában mutatkozik meg: a szükségben, hogy az eredeti nyelvükön értsék meg azokat, és az erőfeszítésben, hogy azokat a nemzeti nyelvekre lefordítsák. Mindezek eredményeképpen pontosabb bibliafordítások születtek, a héber és görög, valamint más bibliai kultúrákba pedig átfogó bepillantást lehetett vetni. Bizony reneszánsz humanista törekvések voltak ezek; az utat a protestánsok, de a katolikusok számára is Erasmus mutatta görög nyelvű Újtestamentumának kiadásával, amelyből kihagyta a jól ismert verset: „Mert hárman vannak, akik bizonyoságot tesznek: az Atya, az Ige és a Szentlélek; és ez a három egy.”³³

Éppen a református protestáns kereszténység komoly bibliakritikája és exegézise volt az oka annak, hogy a korai unitarizmus szentháromság-ellenes nézeteit rendezett bibliai érvekkel támasztotta alá. Az angliai unitáriusok még a maguk *Javított Újszövetségét* is kiadták.³⁴ Ez a biblikus igény azonban azt is jelentette, hogy felmerült a klasszikus nyelvekben jártas lelkészek képzésének szükségessége, s azoké az intézményeké is, ahol e nyelveket el lehetett sajátítani. 1569 végéig az unitáriusok átvették a kolozsvári református iskolát.³⁵ Rakow híres, bár rövid életű teológiai akadémiaja 1602-ben alakult meg.³⁶ A Harvard Főiskolát a massachussettsi Cambridge-ben 1638-ban éppen a lelkészképzés céljával alapították. 1689 után pedig az angliai egyetemekről kitiltott szakadárok a genfi mintára saját akadémiaikat hozták létre³⁷; az oxfordi Harris Manchester College éppen egy ilyen szakadár intézmény jogörököse. Egykori rektora, James Martineau írta: „Az ész a végső fellebbezés helye, a legfelső bíró, amelynek még az Írást is alá kell vetni.”³⁸

³² Andrew Hill, Jill K. McAllister, Clifford M. Reed: *A Global Conversation: Unitarian Universalism at the Dawn of the 21st Century*. ICUU, Prague, 2002, 63.

³³ 1Ján 5,7

³⁴ S. H. Mellone: *Liberty and Religion: The First Century of the British and Foreign Unitarian Association*. London, 1925, 17.

³⁵ Wilbur, i. m., 64.

³⁶ Wilbur, i. m., 359.

³⁷ Herbert McLachlan: *English Education under the Test Acts: Being the History of the Non-conformists Academies 1662–1820*. Manchester, 1931.

³⁸ James Martineau: *The Rationale of Religious Inquiry*. 1836.

Az unitáriusok tisztelete a racionalista emberi értelem, a régi bibliai szövegek nyelvtani és formai kritikája, a képzett papság és általában az oktatás iránt egyenes vonalon tehát a genfi teológiai akadémiára vezethető vissza, amelyet Kálvin János alapított, s amelynek első rektorává a szerencsétlenül járt Castelliót nevezte ki.

A következőkben a teológia területére kell rátérnem, hogy elmondhassam: a közvéleménnyel ellentétben a kettős predestináció tana nem volt Kálvin János teológiájának alaptétele, hanem csak utódainak elferdítése révén tűnt azzá. Kálvin számára az alaptétel az volt, hogy mindent – még az eleve elrendeltség tanát is – alá kell rendelni Isten dicsőségének. Ami azonban ennél is fontosabb, hogy az Isten dicsőségének való alárendelés következménye lett Kálvinnak a teljes emberi romlottságról szóló hittétele, s ami abból következett: az ember önerőből való megigazulási képtelensége. A Kálvint követő években ez a teológiai tétel sor a következő vissza'hatással járt:

Egy holland lelkész, Jacobus Arminius azzal protestált, hogy a kegyelem egyszerre visszautasítható és elnyerhető, tehát az ember önnön megváltásának munkása lehet.³⁹ Hasonló ellenérvek a brit szigeteken és Észak-Amerikában is kibontakoztak. Ezeket az arminianus tiltakozásokat a Református Protestáns Hitvallás aláírási kötelezettségének elterjesztésével próbálták ellensúlyozni. Az aláírási kötelezettség pedig szintén tiltakozó szervezkedéseket indított el a református egyházakon belüli alá-nem-író csoportok létrejöttével.

A legkorábbi alá-nem-író szervezet a Holland Remonstráns Egyház lett 1619-ben, amelyet egy évszázaddal később a Salter's Hall-i hitvita következtében megoszlott angliai szakadárok követtek.⁴⁰ 1725-ben Írországból az alá-nem-író lelkészek saját presbitériumba (mai szóval egyházszervezetbe) tömörültek, sőt, az aláírási kényszert magában Genfben is eltörölték. Az enciklopédisták ténylegesen addig merészkedtek, hogy Genfet szociniánus városnak kezdték nevezni.⁴¹ A 19. század korai éveinek *Le Réveil* (Ébredés) nevű mozgalma és a 20. század krízis-teológiájának minden próbálkozása sem volt elegendő ahhoz, hogy megállítsa az európai református egyházak szabadelvű irányainak lendületét.

Az angol nyelvű unitarizmus történetének vizsgálatakor az világlik ki, hogy a kálvinista emberi megromlottság elleni arminianus tiltakozás jóval nagyobb jelentőségű volt, mint például a szentháromsági istenképpel szembeni megmozdulások.⁴² A trinitarizmus elsősorban nem azért veszítette el jelentőségét, mert teológiailag könnyen megkérdőjelezhető, hanem mert a szenthá-

³⁹ Fil 2.12

⁴⁰ Roger Thomas: *The Non-Subscribing Controversy amongst Dissenters in 1719*. In: *Journal of Ecclesiastical History* 4:2, October 1953, 162–186.

⁴¹ H. R. Trevor Roper: *The Religious Origins of the Enlightenment*. In: *Religion, the Reformation and Social Change and Other Essays*, 1967, 211.

⁴² Conrad Wright: *The Beginnings of Unitarianism in America*. Boston, 1954; C. G. Bolam, Jeremz Goring, H. L. Short és Roger Thomas: *The English Presbyterians*. London, 1968, 22–25.

romsági eszme nagyban hiányolja a szentírási alapokat, és a bibliai igazságok fontosságban gyakran a hittételek elé sorolódnak. „A Biblia szerinti tétel az igaz!” – hangzott a Salter’s Hallban összegyűlt többségi alá-nem-írók lelkesedése Londonban, Európa délnyugati részein pedig – például Spanyolországban – a háromság sokat csikorgatott tétel volt a zsidók és mórok megtérítésében; Szervét érdeklődése a téma iránt innen is érthető tehát. Erdélyben pedig, ahol a mohamedán ottománok állandóan a kapukat döngették, Isten háromsági jellege sokkal jelentőségteljesebb lett.⁴³

Az új angol nyelvű unitárius és univerzalista hullám azt a csöppet sem könnyű ódiomot vállalta fel, hogy szembeszállt a hiperkálvinista megújulási mozgalom képviselőivel. James Relly, aki korábban George Whitefield követője volt, egyenesen azt állította, hogy ha minden ember bűnben fogant is Ádám miatt, ugyanők meg is váltattak Krisztus által.⁴⁴ John Murray is egyetértett vele, és az Egyesült Államokba ment, hogy ezt ki is prédikálja. A kálvinistának nevelkedett angol unitárius, Joseph Priestley pedig úgy állította be a kérdést, hogy végső soron mindenki eleve a mennyek országára van elrendelve. Priestley ebben az amerikai univerzalista, Elhanan Winchester eszmetársa lett.⁴⁵ Egy újkori amerikai kutató felfogásukat tömören így értelmezte: „feljavított kálvinizmus.”⁴⁶

William Ellery Channing, az ellenkező lelkületű unitárius viszont túlságosan merevnek, gépiesnek és kiszámíthatónak látta Priestley és az univerzalisták nézetét. Szerinte a kálvinizmus igazi gondja az erkölcs hiánya volt, és az, hogy ellentmond a legalapvetőbb jóra és igazságra való emberi törekvéseknek. „Mi azt hisszük, hogy Isten végtelenül jóságos, szerető és jóakarátú – mondta 1819-ben az *Unitárius kereszténység* című missziós beszédében –: jóságos kedvében és cselekedetében, jóságos nemcsak a kevesekhez, hanem mindenkihez, jóságos minden egyénhez és az egész rendszerhez is.”⁴⁷

Channing unitarizmusa futótűzként terjedt Amerikában, Nagy-Britanniában és Európában. Összegyűjtött műveit Angliában 1843-ban adták ki, Franciaországban a 19. század közepén, Németországban 1850-ben, Magyarországon pedig 1870 és 1881 között.⁴⁸ Sőt Channing egy értekezése hozta ki Hajom Kissor Singhet és a khasi unitáriusokat is a walesi kálvinizmus sötétjéből az unitarizmus fényére.⁴⁹ Megjegyzem, hogy Channingnek elsősorban nem unitarizmusa volt a lenyűgöző, hanem a minden ember veleszületett értékét és méltóságát kimondó alapelve.

⁴³ Susan Ritchie: *The Pasha of Buda and the Edict of Torda*. Transylvanian Unitarian/Islamic Ottoman Cultural Investment. On-line Journal of Liberal Religion, 2003

⁴⁴ Andrew Hill: *James Relly*, in: Oxford DNB, 2004

⁴⁵ Lásd Priestley prédikációját, *Unitarianism Explained and Defended*, amelyet 1796-ban mondott el Winchester univerzalista gyülekező házában Philadelphiában.

⁴⁶ Ann Lee Bressler: *The Universalist Movement in America, 1770–1880*. OUP, 2001.

⁴⁷ William Ellery Channing: *Unitarian Christianity*.

⁴⁸ Andrew M. Hill: *Channing and British Unitarianism: Sowing the Seeds*. TUHS 19:2, 1988. április, 71–77.

⁴⁹ Spencer Lavan: *Unitarians in India: A Study in Encounter and Response*. Boston, 1977, 153.

Hugh Trevor-Roper arra világított rá, hogy a kálvinizmus tulajdonképpen amolyan „homályos eltérés” egy szélesebb arminianus-szociniánus főágtól, amelynek világos eredete, folyamatos hagyománya és régebbi származása van, mint a kálvinizmusnak.⁵⁰ Még ha így is van, Európa, Amerika és Ázsia szervezett unitarizmusa mint eme református „eltérés” javításai mégiscsak e középkori katolicizmust megreformáló genfi reformátori örökségből és kultúrából nőtt ki. És még ha régóta el is határoltuk magunkat Kálvin teológiájának legrosszabb hatásától, annak helyettesítő elméletei megmaradtak, és ennek az örökségnek több más jellemvonása is a helyén maradt.

Itt van tehát összefoglalásként egy összehasonlítás arról, amit az unitáriusok és univerzalisták Szervétől vettek át, és arról, amit a Kálvin testamantumának tartott protestáns református kereszténységtől örököltek.

Szervét öröksége Isten, mint szentháromság természete és a köztük levő kapcsolat feletti vizsgálódásra való hajlam; a halála kegyetlensége feletti elborzadásból fakadó szenvedély a vallási türelem eszméje, valamint a szabad vallásgyakorlat iránt; egy összetett életű, nagyon türelmetlen életritmusú, széles orvosi, tudományos és teológiai ismerettel bíró reneszánsz férfi nagyszerű élettörténete; és három, róla elnevezett amerikai unitárius univerzalista gyülekezet, valamint egy disszonáns ének a *Singing the Living Tradition* című amerikai unitárius énekeskönyvben.⁵¹

Kálvintól és a református protestáns hagyományból viszont a következőket tettük magunkévá: egy önmagunk megigazítását hirdető visszahatást a kálvinizmus teljes romlottságot hirdető elméletére; egy alá-nem-író, a Biblia elégséges voltát valló tiltakozást a hitvallásokkal való azonosulás kényszere ellen; egy demokratikus, nem-hierarchikus egyházszervezetet és -igazgatást, ahol a lelkészi és világi elem zsinati vagy más testületi formában egységet alkot; egy istentiszteleti és építészeti formát, amely a prédikálás és az emberi értelem kritikai folyamatai köré összpontosul; és egyházközségeket, amelyek tagjai kiváltságait mindenki javára használják fel, ahol alkotó módon kritikus kapcsolatot tartanak a civil intézményekkel, és ahol egy mindenkit befogadó közösségi tudatot élnek meg.

Istennek egy szent egyháza
Áttündököl koron, fajon.
Idők súlya fel nem dúlta,
Változást a hely nem rótt rá.⁵²

⁵⁰ Idézte Robert D. Richardson Jr: Emerson: the Mind on Fire, 291.

⁵¹ *Singing the Living Tradition*. Boston, 1993, 13. és 302.

⁵² Samuel Longfellow

SZERVÉT MIHÁLY, AZ ÁLDOZAT*

Amikor Theodore Parker 1844 júliusában Genfben látogatott, Szervét ki-végzésének helyszínét kereste. Ő maga Boston körzeti unitárius lelkészekkel állt összetűzésben, akik ki akarták zárni az új felekezetből. 1841 után lelkész-kollégái többé nem cseréltek szószerket vele. Sok amerikai unitárius gondolta úgy, hogy háborúskodásnak kitett vallásuk védhetőbb lesz, ha nem szövetkeznek a Parkerhez hasonló radikálisokkal. Indokaik ugyanazok voltak, amelyek majdnem háromszáz évvel korábban arra indították Kálvint és más reformátorokat, hogy elítéljék Szervétet. „Genfben – írja Octavius Brooks Frothingham, Parker egykori életrajzírója – megrohanták Kálvin és Szervét emlékei.”¹

Parker később a következőket írta: „Seneca és Lucanus óta talán Servetus [Spanyolország] a legkitűnőbb szellem; a fantasztikum kedvelője, s mégis termékeny gondolatcsírákban gazdag.”² Szervétet az embereknek abba a csoportjába sorolta, akiket ateizmussal vádoltak – akárcsak Jézust és őt magát is –, s akiket ő teistábbnak és vallásosabbnak tartott üldözőiknél.³ Kálvint a vallásszabadság úttörői között tartotta számon Jézussal, Pállal, Origenész-szel, Pelagiusszal, Husszal, Socinusszal és Szervét Mihállyal együtt.⁴ Elismerete, hogy Kálvin becsületes ember volt, de rossz útra lépett.⁵ „Bárkit eltanácsolok attól – írta Parker –, hogy Jonathan Edwards vagy Kálvin János istenfogalmát kövesse.”⁶ De: „Maga Kálvin János sokkal emberibb volt, mint a kálvinista isteneszme.”

1853-ban Parker levelet írt Convers Francisnek, aki a Harvardon tanított, s azt javasolta, hogy írasson Szervétről szakdolgozatot a diákjaival. Parker azt is megjegyezte, hogy az akkortájt megtartott worcesteri (Massachusetts) Unitárius Értekezleten (Unitarian Convention) az egyik küldött azt indítványozta, hogy az amerikai unitáriusok állítsanak emlékművet Szervét halálának háromszázadik évfordulóján. Megjegyezte, hogy egyesek kifogásolták ezt a gondolatot attól tartva, hogy „ez sértené az ortodox protestánsokat.”⁷

* Dr. Máthé Dénes fordítása.

¹ Octavius Brooks Frothingham: *Theodore Parker, a Biography*. 1874, 206.

² Theodore Parker: *The Nebraska Question: Some Thoughts upon the New Assault upon Freedom in America*. In he Collected Works of Theodore Parker. London: Trubner, 1865, vol. 5, 247.

³ Theodore Parker: *Sermons of Theism, Atheism, and Popular Theology*. In he Collected Works of Theodore Parker. London: Trubner, 1865, vol. 11, 3.

⁴ Parker: *Sermons*, XXXVII.

⁵ Parker: *Sermons*, 76.

⁶ Parker: *Sermons*, 86.

⁷ John Weiss: *Life and Correspondence of Theodore Parker*. New York: Appleton, 1864, vol. 1, 360.

E levélből világosan kitetszik, hogy az amerikai unitáriusok körében háromszáz évvel a két reformátor genfi szembekerülése után mind Szervét Mihálynak, mind Kálvin Jánosnak a szelleme igen eleven volt.

Parker a kálvinizmust előrelépésnek tartotta a kereszténység korábbi formáihoz képest. A vallási fejlődést azonban egyenetlennek gondolta. „A vallásban minden lépés egy-egy kísérlet”, írta. „Ha rossz a lépés, a kísérlet fájdalmas. De a fájdalom orvosság.” Ezt követően Parker rövid katalógust állít össze a történelem vallási szörnyűségeiből, amelyeket a javunkra fordíthatunk. Érdekes az ókori áldozati rítusokat a vallási üldözésekkel együtt szemrevételezni, beleértve egy közvetett utalást Szervét kivégzésére is. Parker felsorolásában: „Moloch máglyái Szíriában; az Asztarté, Kübelé, Jahvé nevében végrehajtott durva csonkítások; a pogány császárság kínzógépezetének embertelenségei; a még nagyobb gyötrelmek, amelyekkel Itáliában és Spanyolországban a római-gót keresztények elhalmozták embertestvéreiket; a pokoli kegyetlenségek, amelyeknek Svájc, Franciaország, Németalföld, Anglia, Skócia, Írország, Amerika tanúja volt.”⁸

Nem Parker volt az egyetlen, aki Szervét halálát összekapcsolta a rituális áldozattal. 1806-ban Richard Wright *Dr. Michael Servetus apológiája* című művében Szervétet áldozatként és az unitarizmus első mártírájaként rajzolta meg.⁹ Más életrajzírók és történészek – Robert Willis¹⁰, Joseph Henry Allen¹¹, Stephen Fritchman¹², Earl Morse Wilbur¹³, John Fulton¹⁴ és legutóbb Marian Hillar¹⁵ – Szervét Mihálynak a szabadelvű vallásossághoz való hozzájárulását szintén az áldozatiság jegyében mutatták be. Hillar a következőket írta: „Történelmi nézőpontból Servetus azért halt meg, hogy a modern társadalomban a lelkiismereti szabadság az egyén jogává válhasson.”

⁸ Parker: *Sermons*, 243.

⁹ Richard Wright: *Apology for Dr. Michael Servetus*. Wisbech: F. B. Wright, 1806, 353–55.

¹⁰ Robert Willis: *Servetus and Calvin: A Study of an Important Epoch in the Early History of the Reformation*. London: Henry S. King, 1877, X, 488.

¹¹ „A bűn olyan égbekiáltónak tűnt [üldözői szemében], hogy remélték, vele együtt fog elégni a máglyán. De igazságát éppen az a tűz örizte meg nekünk, amelyik fényt vet minden ember munkájának minőségére. Mert ama szomorú fény nélkül az igazság kétségkívül vele együtt elveszett volna.” Joseph Henry Allen: *A History of the Unitarians and the Universalists in the United States*. New York: Christian Literature Co., 1894, 48.

¹² Stephen Fritchman Szervét genfi elégetését úgy rajzolja meg, mint „lángokat, melyeket az egész világ lát.” „Szervét máglyahaláláról elmondható”, írta, „hogy elindította az unitárius mozgalmat.” Stephen Hole Fritchman: *Men of Liberty*. Boston: Beacon Press, 1944, 3.

¹³ Wilbur arról az impulzusról beszél, „amelyet ez a tragikus halál adott a vallási türelem növekedésének.” Earl Morse Wilbur: *A History of Unitarianism, Socinianism and Its Antecedents*. Boston: Beacon Press, 1945, 210.

¹⁴ John F. Fulton: *Michael Servetus: Humanist and Martyr*. New York: Herbert Reichner, 1953, 19, 45.

¹⁵ Marian Hillar: *Michael Servetus: Intellectual Giant, Humanist, and Martyr*. Lanham, Maryland: University Press of America, 2002, XXII.

Másfelől ott vannak azok, akik tagadják, hogy Szervétnek bármiféle kapcsolata lett volna az unitarizmussal. Jerome Friedman határozottan állítja, hogy az unitáriusok tévednek, amikor azt hangoztatják, hogy Szervét az ő vallásalapítójuk és előfutárak volt. Álláspontját Szervét teológiai írásaira alapozva kijelenti, hogy szerzőjük, bár eltévelyedett, semmiképpen sem volt unitárius. Szerinte az unitárius történészek egyfajta kegyes csaláshoz folyamodtak, amikor elhallgatták Szervét későbbi munkáját, *A kereszténység visszaállítását*, s amikor eszméit elő-unitárius szemelvények alapján rekonstruálták, miközben csak korábbi és kevésbé szisztematikus művére, *A Szentháromság tévelygéseiről* című írására hivatkoztak.¹⁶

A Szervéthez történetileg viszonyuló hagyományos unitárius és unitárius-univerzalista kritika nagy része azoktól ered, akik nem tudják összekapcsolni Szervét hittételeit a későbbi unitárius és univerzalista eszmékkel. Úgy tűnik, ez a nézet azon a gondolaton alapszik, hogy olyan doktrínák, mint például a szorosabban vett unitárius vallásosság, a modern unitarizmusban és unitárius univerzalizmusban is központi jelentőségűek. A szabadelvű vallásos hagyomány azonban nem igényel semmilyen sajátos hitrendszert. Ma az unitáriusok és univerzalisták számos hittani kérdésben egészen más állásponton vannak, mint akár kétszáz évvel korábban élt intézményi elődeik. S mégsem gondol senki arra, hogy kétségbe vonja a hozzájuk fűződő történelmi kapcsolatokat.

Noha a bírálóknak kétségtelenül igazuk van, amikor azt mondják, hogy a szabadelvűek egyik része sohasem törekedett Szervét teljes gondolatvilágának megértésére, én határozottan állítom, hogy Szervét csak a maga élettörténete alapján tartozik az unitárius univerzalista tradícióhoz. Ennek az élettörténetnek a vértanúság volt és maradt a központi témája.

A vértanúság (áldozat) eszméje a halál közösségi felfogásán alapszik. Ebben különbözik a tragédiától, amely az egyéni beteljesülési kísérletnek a következménye. A vértanúság minden esetben egy olyan értelemre utal, amely a közösség értékeit testesíti meg. Így a vértanúság nemcsak az áldozat életének, hanem a közösség minden tagja életének is értelmet ad.

Vizsgálódásom elején kísérletet teszek a rituális áldozat fogalmának meghatározására, amelyet az ókori kultúrák tanulmányozása és az összehasonlító vallástudomány vértanúsággal foglalkozó irodalmának olvasása során alakítottam ki. A rituális áldozat olyan szándékos ölés, amelyet közösségek kijelölt személyek hajtanak végre megszentelt körülmények között, s amelyet közösségi célért tesznek: olyan javak eléréseért, amelyek lényegbevágóak a közösség fennmaradásában.

A történeti áldozat fogalma – a rituális áldozat ellentétéként – lehetővé teszi, hogy áldozati jelentést fedezzünk fel olyan eseményekben is, amelyekből hiányozhatott a rituális feláldozás szándéka. Amikor visszatekintünk egy

¹⁶ Jerome Friedman: *Michael Servetus: A Case Study in Total Heresy*. Geneva: Librairie Droz, 1978, 14-15.

már megtörtént eseményre, és eldöntjük, hogy áldozásként fogjuk kezelni, átlépünk a rituális áldozattal összekötött gondolatiság és érzelmi erő világába anélkül, hogy újabb áldozati ölést kellene elkövetnünk.

Valamely esemény áldozásként való felfogása mély jelentéssel itatja ezt át. Az a képesség, hogy a máskülönben kaotikusnak, ijesztőnek és jelentésnélkülinek tetsző eseményekben áldozati jelleget fedezhetünk fel, segít a tragikusan végződő élettörténeteknek formával és méltósággal való felruházásában, s a konfliktusoktól szabdalt közösséget gyógyító erővel látja el.

Jézus halála általánosan elfogadott történeti esemény. Ennek áldozatként való keresztény felfogása bizonyos értelemben annak a teológiai történelmi értelmezésnek a modellje, amelyet Szervét halálának az elemzésében nyomon próbálok követni. A vértanúság spiritualizációja, jelképpé és bensővé tétele, amely az önfeláldozás keresztény eszményében jelenik meg, példaként szolgál arra, hogyan építhető be a feláldozás gondolata a nem rituális gondolkodásba és viselkedésbe.

A történeti áldozat két közösséget feltételez. Az első az, amelyikben a valószínű esemény végbement. A másik az, amelyben a történetet elmondják. Ahhoz, hogy egy eseményt történeti áldozatként foghassunk fel, új definícióra van szükségünk, amely mindkét közösséget számításba veszi. Éppúgy, amint a későbbi közösség bizonyos értelemben az előbbinek a leszármazottja, a történeti áldozat meghatározása is a közösségi rituális áldozat definíciójából ered. Ahhoz, hogy megértsük, miként alakítható át kiinduló meghatározásom, vizsgáljuk meg részletről részletre.

Szándékos ölés. Az előre megfontolt ölés a korábbi közösségben ment végbe. E közösség számára – rituális értelemben – nem kellett feltétlenül áldozatnak minősülnie. A későbbi közösség dolga az, hogy az áldozathoz kötődő fogalmak és jelentések felhasználásával értelmezze, megértse az eseményt, és belenyugodjék a történetekbe.

Közösségileg kijelölt személyek által végrehajtott cselekvés. Itt a feladat az, hogy megállapítsuk, miként rendelkezhetett valamely későbbi közösség egy olyan ölés elkövetésének az érzésével, amelyik sok évvel korábban tipikus módon ment végbe. Ezt azért tehetjük meg, mert a korábbi közösség része a későbbi történelmének és tradíciójának. Nem számít, hogy a későbbi társadalom tagjai genetikailag a korábitól származnak-e, ugyanis elegendő a kulturális leszármazás. A korábbi közösséget – annak köszönhetően, hogy a későbbi történelmének a részeként fogják fel – szintén úgy tekintik, mint ami benne foglaltatik az újban. Tehát azok, akik az egykori társadalomban a közösség-megőrzés indítékával követték el az ölést, az általánosítás révén az újabb közösség szándékos jötevőinek minősülnek.

Az egykori esemény résztvevői – az ölést végrehajtók s az áldozat – nem címkézhetők jónak vagy rossznak, bűnösnek vagy ártatlannak. Ha ez lehetséges volna, az eseményt kizárólag gyilkosságként lehetne bemutatni. A fel-

áldozás nem gyilkosság. A feláldozás inkább lehetővé teszi, hogy felülemelkedjünk a bűn és az ártatlanság kategóriáin. A későbbi társadalom a gyilkosság részesének érzi magát anélkül, hogy egészen pontosan bűnös volna, és azonosságot érez az áldozattal anélkül, hogy teljesen ártatlan volna.

Megszentelt körülmények közt. Egy vallásos rítusban a szent idő és tér értelmét az elején kell megállapítani. A szent körülményeket a későbbi közösség számára a mítosz szolgáltatja. A mítoszok szent történetek, melyeknek közvetlen hatása van a jelenre. Egy történet azonban ellátható a mítosz dicsfényével, még ha valóságos eseményre épült is. De egy történetet nem szükséges kiforgatni azért, hogy mítosszá váljék. A mítosz mintái bele vannak szöve mind nyilvános, mind nem nyilvános cselekvéseinkbe. A jelentékenyebb eseményeket nem szükséges szavakkal megváltoztatni ahhoz, hogy a mítosszal összeegyeztethetők legyenek. Csupán annyi kell, hogy a mitikus mintákat előhívjuk belőlük. Így: ha egy esemény történeti áldozásnak nevezhető, a továbbiakban arra van szükség, hogy a későbbi közösség egy mitikus történet formájában fogja fel, a amely rituális áldozatot sugall.

Közösségi célért teszik: olyan javak eléréseért, amelyek lényegbevágóak a közösség fennmaradásában. Az egykori eseménynek, a korábbi közösségekben lezajlott ölésnek lehetett valamilyen célja, mely összefüggésbe került a közösség megőrzésével, legalábbis azok elméjében, akik eltervezték, jóváhagyták és véghezvitték a tettet. De ahhoz, hogy az esemény történeti áldozatnak tűnjék a későbbi közösségekben, e társadalom létével kapcsolatos célt kell szolgálnia.

Az ölés történetének vagy mítoszának olyan értékeket vagy szimbólumokat kell magában foglalnia, amelyek e későbbi kultúra éthosának vagy tradíciójának központi elemei. Ezek az értékek magyarázzák a későbbi közösség identitását és szerkezetét, s fejezik ki célját és szándékát. A történetről így mondható el, hogy lényegi karakterének felmutatása által megőrzi az újabb közösséget, s ez lehetővé teszi a közösség értékeinek emlékeztetését, közölhetővé és megőrizhetővé válását, s egyben közvetlen felhasználhatóságát mind az intellektuális, mind az emocionális válaszadásban.

A történeti áldozatot én tehát egy korábbi közösség által saját fenntartása érdekében véghezvitt szándékos ölés és egy későbbi közösség közti viszonyként definiálom; ez utóbbi a korábbi közösség leszármazottjaként értelmezi önmagát, s az ölés történetét egy mítosz formájában rögzíti, mely saját központi értékeit foglalja magában.

Az az állítás, hogy Szervét halála áldozat volt úgy ellenőrizhető, ha megvizsgáljuk a rituális és a történeti áldozat fogalmát, szintén kifejezésről kifejezésre. Ezt az okfejtést a következő pontok szerint tagoltam:

- 1) szándékos ölés;
- 2) rituális ölés;

- 3) felhatalmazott személyek általi végrehajtás a korábbi közösségben, így biztosítva ennek fennmaradását;
- 4) a későbbi közösségnek egy korábbitól való származása;
- 5) a történet mitikus formája;
- 6) a későbbi közösséget érintő alapvető értékek, melyeket a mítosz tartalmaz

A korábbi közösségben – Genfben – rituális áldozat állapítható meg az első három argumentum alapján. A történeti áldozathoz – az unitárius univerzalista közösség számára – az első, a negyedik, a hatodik pont szükséges, valamint a harmadik pont gyengébb formája, vagyis az, hogy az ölést végrehajtó személyeknek lehetett felhatalmazásuk, de nem kellett feltétlenül ezzel rendelkezniük.

Szándékos ölés

1553. október 27-én reggel hét órakor az altábornagy és a kíséretében levő hivatalos személyek, valamint az őrség tagjai Szervét cellájához érkeztek, s felszólították, kövesse őket, hogy megismerhesse Genf Tanácsának rendeletét. A városháza elé vitték, ahol ő és a Tanács tagjai meghallgatták az erkélyről elhangzó vádpontokat és a verdiktumot. Amint a felolvasás befejeződött, pálcát törtek a fogoly felett. Szervét letérdelt, és enyhébb halálformát kért, de ezt megtagadták tőle.

Ezután a városi előljárók és íjászok menete végigkísérte Szervétet, akihez Guillaume Farel lelkész csatlakozott, a St. Antoine úton, ki a városkapun a háromnegyed mérföldnyire délre fekvő hegyoldalig. Útközben Farel végig arra intette, hogy vallja meg teológiai tévelygéseit. A menetet nagy tömeg követte a champeli kivégzőhelyig.

A máglyacölöp megpillantásakor Szervét a földre borult imádkozni, amit Farel úgy értelmezett, hogy megszállta az ördög. Az ima befejeztével Szervét főlegyenesedett, és néhány lépést tett az állványzat felé, amelyre a hóhér felsegítette, majd arra kényszerítette, hogy egy tőkén üljön, miközben a cölöphöz láncolták, s egy kötelet szorosan a nyakára tekertek. Könyveit vele együtt az oszlophoz kötözték. Fejére kénnel beszórt szalma- és lombkoronát tettek. A hóhér a tüzes csóvát közvetlenül az arca elé tartotta, mire Szervét kiáltozásban tört ki. A tanúk rémülten mormogtak. Aztán a nyersfa máglya lassan lángra kapott. Szervét jajveszékelve imádkozott, a maga nem ortodox módján. Aztán elhallgatott. Még fél óráig élt a lángok között. A felvigyázók végül elegendő olajat öntöttek a lángok közé, úgyhogy teste hamarosan elhamvadt.

Rituális ölés

Szervét halálának bemutatása élesen megvilágítja letartóztatásának, perének és kivégzésének mélyen ritualizált jegyeit. E történet részletei összehasonlíthatók az ókori állat- vagy emberáldozási rítusok leírásaival.

Az ókoriak elvárták, hogy a szenvedő alany valamilyen jelét adja annak, hogy beleegyezik önnön feláldozásába. Több tény is arra utal, hogy Szervét formálisan hozzájárult a maga halálához. Az első az, hogy Genfbe jött, pedig elmenekülhetett volna máshová. Aztán az, hogy mindenki szeme láttára a templomba látogatott. Amikor megadták neki az „esélyt”, hogy visszatérjen Vienne-be, nem élt vele. Végül az, hogy állhatatosan megtagadta az ortodox protestáns hitre való visszatérését, olyannak mutatta, mint aki jóváhagyja a saját eretnekségét.

Azzal lehetne érvelni, hogy Szervét valójában nem tudta, milyen kockázatos Genfbe utaznia, s hogy egyáltalán nem akarta azt, hogy ott felismerjék. A Vienne-be való visszatérés opciója és az inkvizíció egy még biztosabb halálforma választásával volt egyenértékű. A protestáns ortodoxiába való visszatérés bűnösségének beismerése lett volna, s e bűn halállal büntetendő. A jóváhagyás mindenik jele Szervét nézőpontjától teljesen eltérően is értelmezhető.

A perdöntő nézőpont azonban azé a társadalomé, amely a feláldozást végrehajtja. Az ókori görögök egy állat vízpermettel kiváltott fejmozdulatát a beleegyezés jelének tekintették; Szervétet ugyanezzel a jellel „kérdték ki”, legalábbis ami a svájci reformátorokat illeti. Szabad akaratából érkezett Genfbe, megengedte, hogy elfogják, amellet döntött, hogy ne szolgáltatassák ki Franciaországnak, s nyers véleményeivel és nyakasságával ingerelte vádlóit s az esküdteket. Ez szerintük bőven elég volt a névleges beleegyezéshez.

A vádemelés felelősségét Nicolas La Fontaine-ről átruházták Antoine Calvinre, és végül maga Kálvin vállalta, hogy gyorsítja a büntető eljárást. Maga az eljárás több kézen átment, Rigot-ét is beleértve, aki egyike volt Kálvin genfi vétélytársainak. Az ítékezés a genfi Tanácstól átkerült a vienne-i katolikusokhoz, később pedig a svájci protestáns városokhoz. A felelőség eme áthárításai hasonlítanak a fejsze, majd a megbélyegzés továbbadásához az ókori görög ökördíszatban. Ezen keresztül a társadalom egésze részese lett a „műveletnek”.

A Szervét fölötti pálcatorés hasonlít az árpaszenteléshez vagy az állatáldozat üstökének levágásához. Szervét szalmakoronát viselt. Koszorú vagy virágfüzér volt a hagyományos szertartási fejdísz az áldozatnak s áldozónak egyaránt.

Kálvin felfogása szerint Genf városa Isten Köztársasága volt; Isten tiszteletének a megőrzéséhez távol kellett tartania magát a büntől. Szervét az eretnekség bűnétől fertőzötten érkezett Genfbe, ráadásul megszenteltelenített egy templomot. Mint rituális bűnbakot pálcatoréssal verték meg, aztán szertartásos körmenettel kivezettké a városból, a közösség korlátain túlra. Ott engesztelő vagy tisztító áldozat formájában elhamvasztották, égő áldozatként.

Felhatalmazott személyek által végrehajtott cselekvés egy korábbi közösségben abból a célból, hogy biztosítsa ennek fennmaradását

Szervét Mihály halála nem volt büntetett. Genf Tanácsának testülete hajtotta végre, miután közakarattal halálra ítélte. Az ítéletet nem hirdették ki addig, amíg nem kérték ki Svájc többi megreformált egyházának és tanácsának

a véleményét. Ezek a közösségek versengtek a halálra ítéelésben. A vádak, amelyek meghatározták az esküdszék végső döntését, teológiaiak voltak: antitrinitarizmus és a gyermekkereszttség ellenzése. A pert nagy részben a hitviták modorában bonyolították le; tehát Kálvin, aki augusztusban a vádemelést kezdeményezte, a büntető eljárás tanácsadója volt. Így a hatalom több szinten is helyeselte Szervét elégetését: a polgári, az egyházi és a nemzetközi szférában egyaránt.

Genf polgárainak több okuk is volt arra, hogy Szervét kivégzését támogassák. Városuk kis és sebezhető állam volt egy olyan területen, amely több, erősebb állammal volt határos, s ezek be szeretnék volna kebelezni a saját országukba. A genfieknek alig egy nemzedékkel korábban sikerült megszabadulniuk a Savoya hercegség fennhatósága alól. Bern katonai segítségére volt szükségük ahhoz, hogy 1535-ben elejét vegyék a polgári reformációjuk megsemmisítését célzó Savoya-invázióknak. A berni alárendeltség aligha volt elkerülhető e fenyegetés megszűnését követően; csupán Szervét halála után valósult meg, hogy ennek a szomszédos svájci városállamnak a hatalma nem nehezedett többé a genfiak életére.

Bern, számos Genfbe érkező reformátor kiindulópontja, gyakran beavatkozott a szomszéd városok vallási ügyeibe. Genf Kálvin idejében kezdte kiépíteni önálló világát. Polgárai igen nagyra értékelték a függetlenséget, és semmi olyat nem szándékoztak tenni, ami fenyegette volna szabadságukat. Még vetélytársai sem akarták Kálvint elveszíteni, vagy mellőzni azt az autoritást és méltóságot, amelyet ő hozott a genfi közéletbe. Abban az időszakban, amikor Kálvin száműzetésben élt, a berni befolyás megerősödött, s a vallásérkölc megingott. Így a polgárok megértették, hogy meg kell védeniük mind a saját reformációjuk méltóságát, mind ünnepelt reformátoruk befolyását.¹⁷

A katolikusok sem voltak kevésbé veszélyesek. Genf Franciaországgal határos. A legközelebbi svájci város, Fribourg, katolikus volt, és korábban megkísérelte, hogy beavatkozzék a genfi közügyekbe. Sadoletto bíborosnak jutott a feladat, hogy a köztársaságot visszahódítsa a régi hit számára. E külső veszélyek elhárításáért Genf tettekkal akarta igazolni, hogy nem érheti szemrehányás sem a katolikus, sem a protestáns értékrend szempontjából. A református egyház mint egész, amely még alig rendezkedett be néhány olyan városban, amelyek a náluk erősebb katolikus hatalmakkal voltak határosak, Genfnél és egyházánál nem kevésbé érezte annak szükségét, hogy a katolikus kritika előtt bebizonyítsa a maga ortodoxiáját és tiszteletre méltóságát. 1553-ban az ő reformációjuk állandósága egyáltalán nem tűnhetett biztosítottnak.

A genfi tanácsosokat mélyen megdöbbenették Szervét nézetei, és az a mód, ahogyan ezeket közölte, továbbá az, ahogyan végigélték a kihallgatá-

¹⁷ T. H. L. Parker: *John Calvin: A Biography*. Philadelphia: Westminster, 1975, 54–126. Harro Hopfl: *The Christian Polity of John Calvin*. Cambridge: Cambridge University Press, 1982, 129–38. Roland Bainton: *Hunted Heretic*. Boston: Beacon Press, 1953, 170–81.

sokat. Noha a teológiai vitának nem értették minden részletét, arról mégis megbizonyosodtak, hogy Szervét nézetei megzavarhatják országuk ingatag vallási közvéleményét. Az ő érdekeltségük a közrend megőrzésében állt, s ezt szerintük az eretnek eszmék felfogathatták volna.¹⁸

Szervétnek a gyermekkeresztség elleni támadása különlegesen vészjóslónak tűnhetett a genfiak előtt. Ha erről a szentségről – szakramentumról – le kellene mondani, hogyan lehetne biztosítani az egyház kontinuitását az első nemzedék után? Nyugtalanító volt ez a kérdés egy háborúskodástól fenyegetett közösségben, amely a maga megerősítéséért küszködött. És a lélek sorsa miatt is volt ok a nyugtalanságra. Az eretnekség terjedését a halhatatlan lelkek tömegmészárlásának, ennél fogva az elképzelhető legförtelmesebb bűnök egyikének fogták fel a 16. században.

Apológiájában Kálvin feltétlenül kihasználta ezt az utóbbi szempontot.¹⁹ De Kálvin tevékenységének fő célja ebben az ügyben (és a legtöbben) Isten tiszteletének megőrzése volt. Ezt ő széles körben végezte, fenntartva az egyháznak és hittételeinek tisztaságát.²⁰ Kálvin különleges hangsúlyt fektetett az úrvacsora tisztaságára.²¹ Az ő szemében Szervét megsértette Istennek a tiszteletét, mert azzal fenyegetőzött, hogy elhinti az eretnek eszméket a genfi egyház tagjai között, akik, ha részt vennének a szakramentumokban, beszenneznék azokat.

Kálvin a katolikusokkal polemizálva védte a maga reformált egyházát, azt állítva, hogy ez nem újdonság vagy innováció. Oly módon húzta meg az igaz egyház határvonalát, hogy a saját magáét, s ne a római egyházat jelölje meg az ókori tradíciók igazi örökösének.²² Ezt az érvelési vonalat nehezebb lett volna megtartani, ha a genfi egyház eltúrta volna egy olyan személynek a jelenlétét, akit az egész világ eretneknek tartott. A francia katolikusok korábban már elítélték Szervétet. Kálvin számára elképzelhetetlen lett volna,

¹⁸ „Ha tehát valaki őszintén és körültekintően fontolóra veszi ezeket a dolgokat, be fogja látni, hogy az ő [Szervét] célja az igaz hit fényének kioltásával a vallás tönkretétele volt.” Philip E. Hughes (ed.): *The Register of the Company of Pastors of Geneva in the Time of Calvin*. Grand Rapids: Eerdmans, 1966, 284. „Mivé válik a vallás? Milyen jegyek alapján lehet az igaz egyházat megkülönböztetni? Mivé lesz Krisztus maga, ha a kegyességről szóló tanítás bizonytalan és fel van függesztve?” (Szemelvény Kálvin *Defensio orthodoxae fidei* c. művéből; idézi Sebastian Castellio: *Contra libellum Calvini*. In Sebastian Castellio: *Concerning Heretics*. Trans. Roland Bainton, New York, Columbia University Press, 1935, 267.

¹⁹ „Miféle ostoba emberiség, kérdem én, elhallgatni egy ember bűncselekményét, és kiszolgáltatni ezernyi lelket a Sátán kelepccéjének?” (Kálvintól idézi Castellio, i. m.: 266.)

²⁰ „Krisztus egész teste széttépetik-e, ha egyik oszlo tagja érintetlen marad?” (Kálvintól idézi Castellio, i. m.: 277.)

²¹ John Calvin: *Articles Concerning the Organization of the Church and of Worship at Geneva Proposed by the Ministers at the Council, January 1537*. In Calvin: *Theological Treatises*. Trans. J. K. S. Reid, in *The Library of Christian Classics*, Philadelphia: Westminster, 1954, 50.

²² John Calvin: *Institutes of the Christian Religion*. 1559, Book 4.

hogy a római egyháznál, amelyet ő bűnösnek tekintett, kevesebb buzgalommal törekedjék a tisztaságra.

Kálvinnak és a genfieknek tehát határozott politikai és vallási okaik voltak Szervét elégetésére. *Kivégzés* volt, mert a polgári hatóságok a bűnügyi és a teológiai vétkeket egyaránt büntetendőnek tartották. Egyben *purifikáció* is volt, mert úgy tekintették, mint Genf és a kereszténység megtisztítását az istenkáromló, eretnek tanok okozta miazmától.

Míg a 16. századi Genfet folyamatosan külső veszélyek fenyegették, voltak időszakok, mikor a belső nézeteltérés jelentett nagyobb veszedelmet. Szervét a Kálvin és a polgári kormányzat közti hatalmi harc tetőpontján érkezett a városba. A Tanács, amelyet akkor a libertineknek nevezett frakció irányított, s amely Kálvin sajtósága nemezise volt, megkísérelte, hogy az egyházi konzisztóriumtól átvegye a kiközösítés kimondásának jogát. Kálvin ezt az egyház tisztasága, s következésképp, az Isten tisztelete elleni támadásnak tekintette. Kevéssel Szervét megérkezése előtt olyan nagynak látszott a tekintélyét érintő fenyegetés, hogy inkább felajánlotta lemondását, mintsem hogy részese legyen az egyház és szentségei megcsúfolásának.

Kálvin ellenfeleinek egyik része úgy tekinthette Szervét megérkezését, mint Kálvin zaklatásának és hatalma korlátozásának újabb lehetőségét. Kálvin így kettős válsághelyzetben volt. Azonban mindkettőt megoldotta. 1553. szeptember 3-án egyik fő vetélytársát, a kiközösített Philip Berthelier-t megakadályozta abban, hogy magához vegye az úrvacsorát. Aztán októberben a libertinek – hogy megvédjék Genfet a külső fenyegetésektől – közös álláspontra helyezkedtek a többi kormánytaggal, s csatlakoztak Szervét elítéléséhez. Ily módon az ellenzék egysége megbomlott, s a korábbi vetélytársak arra kényszerültek, hogy részt vegyenek Szervét megtörésében. Szervét halála lényegében egy új konszenzust vezetett be a városba. A máglyahalál így, az 1553-as genfi körülmények között, kivégzés és tényleges rituális emberáldozat volt egyszerre.

Ami miatt Szervét kivégzését ma olyan elítélendőnek tartjuk, részben abban áll, hogy minket nem győznek meg azok a megfontolások, amelyek a genfi klérust és a tanácstagokat, valamint négy más várost a halálos ítélet meghozatalára indították. De belátható, hogy a reformált egyház vezetői számára, akikre az a megbízatás nehezedett, hogy közösségüket és hitüket megóvják, a körülmények kockázatosága ténylegesnek mutatkozott. Csak abban az esetben teheték meg ezt a drasztikus lépést (amely a libertinek számára legfontosabb pártédekeik ellenében történt), ha meg voltak győződve arról, hogy közösségük jóléte és túlélése kockán forog.

A genfi közösség eme megőrzésének iróniája abban áll, hogy a későbbi századokban a református egyház nagy teljesítménye nem egy uniformizált vallásközösség létrehozásával történt. Szervét kivégzése és a reformáció számtalan más vértanújának a halála végtére a teológia magánosításához s az egyház és az állam szétválasztásához vezetett. Ez egy olyan folyamat, amelyből a szabadelvű és az ortodox kálvinisták egyaránt kivették a részü-

ket. Szervét elégetése a református egyház számára csak részben vállalt utat jelent; az áldozatnak ez a fajtája arra emlékezteti Isten népét, milyen könnyű és rettenetes volna visszatérni a középkor útjaira.

A veszély megmarad a reformátusság, de az Egyesült Államok s bármelyik más ország számára is, ahol megszületik egy keresztény állam megalapításának szándéka. Heiko Oberman történész Szervét genfi máglyahalálán töprengve a következőket írta: „A kereszténység általánosságban, a kálvinizmus sajátlagosan ismét virulens veszélyforrássá változott, midőn a modernitás gondjaitól megzavart hívei az egyiptomi húsosfazekak iránt kezdnek nosztalgiát érezni, vagyis azért, hogy erőszakkal hozzák létre a látható Istenországot. Ahol a kálvinista politika és teológia több akar lenni a tanúságtételnél, amely az egyén saját életében és áldozati szellemében nyilvánul meg, ott átlépte a befolyásolás és a kényszerítő hatalom közti fatális választóvonalat, és mi ismét érezhetjük a máglyáról felemelkedő első füstgomolyag szagát.”²³

Egy későbbi közösség, amely a korábbi leszármazottjának tekinti magát

Ezen én kimondottan az unitáriusok és az unitárius-univerzalisták által képviselt szabadelvű egyházat értem, – bár amint már rámutattam – a Szervét vértanúságából származó előnyöket nem kell magunkra korlátoznunk, hanem kiterjeszthető általában a reformátusságra is. Nem fogok kitérni a Kálvintól és a genfi református egyháztól való származásunkra, mert nem szeretnék túl sok mindent felidézni abból az anyagból, amelyet Andrew Hill már bemutatott nekünk.

De hogy egy amerikai nézőponttal egészítsem ki az elmondottakat, hadd idézzem röviden Conrad Wright történészt e témával kapcsolatban. Ő úgy gondolta, hogy bár az unitáriusok különböznek az ortodoxabb kálvinistáktól, „az a vonatkoztatási keret, amelyen belül ezekről a kérdésekről [Isten, emberi természet, Szentháromság] hitvitáztak, a Westminsteri Hitvallás megreformált teológiája volt. A szabadelvűek nem ortodox válaszokat adtak, de a kérdések ortodox kérdések voltak. Noha a szabadelvűek a válaszadásban nem voltak ortodoxok, viszonyulásukban mégis ilyenek bizonyultak, mert hozzájárultak ahhoz, hogy az adott kérdések minősüljenek feltevésre és válaszra méltónak. Ez azt jelenti, hogy az unitarizmus formálódásában a legfontosabb tényezők egyike Kálvin János teológiája volt. Hogy Kálvin és Szervét, vagy Kálvin és Socinus közül kinek volt a nagyobb hatása az amerikai unitarizmusra? Melyikük volt az előd? Természetesen Kálvin.”²⁴

²³ Heiko A. Oberman: *The Two Reformations*. New Haven: Yale University Press, 2003, 156.

²⁴ Conrad Wright (ed.): *A Stream of Light*. Boston, Unitarian Universalist Association, 1975, XII. Megjegyzendő, hogy ez a kijelentés az amerikai unitárius mozgalom ma is legelterjedtebb hivatalos történelemfelfogását tükröző kiadványban olvasható.

A történetet mítosz formájában adja elő

Az unitárius univerzalizmus számos mítosza bizonyos történelmi események leírásában található meg. Ezek egyike Szervét Mihály története. Abból gondolom, hogy mitikus, mert egy sor olyan előadást hallottam róla, amelyek csak részben igazodnak az ismert tényekhez. Ezek a történetek többet elárulnak az unitárius univerzalizmusról, mint Szervétről. Fő céljuk az, hogy a mítosz közösségéhez tartozó személyek vallási és társadalmi életét értelmezzék és irányítsák; az esemény kritikailag pontos leírása másodlagos cél. E történetek előadása egyfajta közvetlenséget nyújt a hallgatóságnak. A sokk, a szörnyűség, a gyalázat és a bűn nagyon eleven benne. A mítosz definiálja a hallgatóságot: azokat, akik meghatározott módon reagálnak a történetre, akik ösztönzést kapnak bizonyos eszmények követésére. Szent ez a történet; áhítattal adják elő bármelyik unitárius univerzalista történelmi áttekintés elején. S miután ez az alapozó szerepű áldozati mítosz elhangzik, kezdődhet az unitarizmus ráépülő históriája.

A mítosz tartalmazza a közösség alapértékeit

Earl Morse Wilbur az unitarizmus alakulásának három szabályozó elvét a szabadságban, a toleranciában és az ésszerűségben (reason) határozza meg.²⁵ Szervét története, bár mindhárom értéket tartalmazza, a nyugati kultúra számára a toleranciát testesíti meg. Noha a vallási türelmetlenség nem szűnt meg 1553 után (s nem is mérséklődött egy évszázadon át), azok a kérdések, amelyeket röviddel Szervét kivégzése után Sebastian Castellio és mások megfogalmaztak, a teológiai és vallásos sokszínűség iránti modern magatartásunk kezdetét jelentették.

A tolerancia lehetővé teszi, hogy a lelkiismereti szabadság kiteljesedjék. Szervét nem hagyta, hogy a kényszer erői kompromittálják vagy megtörjék a lelkiismeretét. Theophilus Lindsey, az angol unitarizmus egyik 18. századi megalapozója írta: „Természetesen a becsületére vált, hogy sem a kérlelés, sem a legszörnyűbb szenvedések közelsége nem tudta rávenni, hogy lelkiismerete ellen mondjon vagy tegyen valamit.”²⁶

Az unitárius univerzalizmus története ezzel a tragikus epizóddal kezdődik, s a vallási nézeteltérések kezelésének toleránsabb útjain bontakozik ki. Theodore Parker kellemetlenségei más bostoni unitárius lelkészekkel az 1840-es években egy másik államást képviselnek az építő alkalmazkodás felé vivő úton. Természetesen nem érkeztünk meg a többszólamú összhang állapotába. Ha megérkeztünk volna, Szervét és Kálvin mítoszként felfogott története sokat veszített volna erejéből és szükségességéből, és lassan talán

²⁵ Earl Morse Wilbur: *A History of Unitarianism: in Transylvania, England, and America*. Boston: Beacon Press, 1945, 486.

²⁶ Theophilus Lindsey: *An Historical View of the State of the Unitarian Doctrine and Worship*. London: J. Johnson, 1783, 282–283.

abbamaradna a rá való hivatkozás. Szervét története nem csupán rámutat a mi szabadelvű teljesítményünkre, hanem jelzi az irányt, amerre mennünk kell. A mi dolgunk az, hogy sokféleségünkben legyőzzük a diszharmóniát, de nem a másság kirekesztésével, hanem inkább rajta keresztül.

Ahhoz, hogy bemutassuk Szervétnek a történelmünkben betöltött áldozati szerepét, teológiájának elemzésére nem volt szükségünk. Tehát továbbra is a tradíciónk részének tekinthetjük Szervétet attól függetlenül, hogy hitvilágáról mit derítünk ki. Nem kell folytatnunk, hogy írásaira „unitárius” olvasatot erőltessünk, ha ez eltorzítaná szándékolt jelentésüket. Ma már nyugodtan vállalhatjuk, hogy ennek az embernek az eszméit és üzenetét, akinek az élet-története értékeink és hagyományaink szempontjából igen fontos számunkra, valóban megismerjük. Megszabadulva azzal kapcsolatos előítéleteinktől, hogy mit kellene megtudnunk az ő antitrinitarizmusáról, azt hiszem, új bizonyosságait fogjuk felfedezni annak, hogy – másféleképpen, mint ahogyan az eredendő bünt és a helyettes elégtételt elutasította – a modern szabadelvű gondolkodás ösztönző előfutára volt.

Hogy Szervét Mihályt – teológiájára való hivatkozás nélkül – hagyományaink központi figurájaként foghatjuk fel, újabb bizonyága egyik legfontosabb alapelvünknek: a vallásszabadság iránti elkötelezettségünknek, s a felekezetünkhöz való tartozást illető bármilyen hitvallási ismérv elutasításának. Tények emlékeztetnek rá: teológiailag nem lehet kívülről meghatározni, hogy valamely múltbeli vagy élő személy valóban a felekezetünkhöz tartozik-e vagy sem. Ebben a megközelítésben, valamint Kálvinnak az eretnek megtörésén alapuló közösség tisztító módszere elutasításával Szervét története segít minket identitásunk megfogalmazásában.

Szervét áldozata vallási tájékozódásunk komolyságára figyelmeztet minket. Ha hitbeli hagyatékunk áldozatra épül, arra kell törekednünk, hogy méltó örökösei legyünk annak, ami hamuból és vérből született. Arra is emlékeznünk kell, hogy bárki, aki az unitárius vagy unitárius univerzalista egyházhoz csatlakozik, nem csupán a Szervét áldozatából származó előnyöket választja, hanem részt vállal a vele történtek felelősségében is.

Szervét története – úgy amint ezt az unitárius és univerzalista hagyományban gyakran előadják – a Kálvinnal szembeni mély ellenszenvről tanúskodik. Sok unitárius és univerzalista részéről ez azt az óhajt jelezheti, hogy felekezetüket teljes egészében megkülönböztessék attól a kálvinizmustól, amelyből kiemelkedtek. Egyes személyek talán arra is fel szeretnék használni a történetet, hogy jelképesen elhatárolják magukat ortodoxabb keresztény neveltetésüktől. Egy másik vallás elutasításában megnyilvánuló érzelem súlya az eretnek Szervét elszigetelésében, megkínzásában és végső agóniájában érhető tetten. Az effajta gondolkodás veszélye a református egyház igazságtalan kirekesztésében és démonizálásában áll. A Kálvin–Szervét történet a puritanizmus és a radikalizmus erői közti küzdelmet jeleníti meg, protestáns gyökerű örökségünkön és saját lelkünkön belül. Kiforgatjuk a jelentését, ha arra használjuk, hogy igazoljuk a tradíció egyik ré-

szének az elvetését, amelyik lényegében a miénk. Ha megértjük Szervét kivégzésének áldozati jellegét, ez segíthet abban, hogy az eseményt a maga egészében elfogadjuk. Ez a magyarázat képessé tesz kálvini örökségünk birtoklására azáltal, hogy tetteit az áldozat részeként fogjuk fel, amelyik megőrizte és meghatározza becsben tartott modern közösségünket. Megszabadít annak szükségétől, hogy az elfogult Kálvint s a harcra kész genfi közösséget gonosznak tekintsük, vagy hogy a provokatív Szervétet az egyetlen hősként eszményítsük.

Szervét valójában kétértelmű hős. Egyfelől érdeklődő, intelligens, tehetséges és fennkölt gondolkodású volt. Ugyanakkor makacs volt, excentrikus és kiszámíthatatlan, gyakran hisztérikus és mindig vitatkozásra kész. Elvárta, hogy meghallgassák, de képes volt arra, hogy ellenfele szavába vágjon. Ezek a jellembeli hiányosságok élettörténetének fontos vonásai. Nem jelleme szerint volt hős, hanem élete végén érte el a hősiességet. Életvitelében jellembeli hibákat követhetett el, de halálának tisztasága és méltósága révén emlékezünk rá. Története áldozati vonása arra a mélyen nemes tettekre hívja fel figyelmünket, amelyik minden személyben megvan a hibák s az esendőség ellenére is. Arra tanít, hogy sohasem késő beteljesülést találni, különbséget tenni a dolgok között, s későbbi nemzedékek ihletforrásává válni. Reménnyel tölt el, hogy válsághelyzetben mi is a bátorság ismeretlen forrásait fedezhetjük fel önmagunkban, s hogy ha kell, életünk árán mi is bizonyoságot tehetünk az igazságról.

SZERVÉT MIHÁLY ÉS AZ ERDÉLYI UNITARIZMUS*

1. Bevezetés

Ma Szervét Mihály szellemi öröksége előtt tisztelgek Dávid Ferenc és az erdélyi unitarizmus nevében. A címben megfogalmazott gondolatot azzal a kétségtelen – eddig eléggé nem hangsúlyozott – ténnyel szeretném indokolni, hogy Szervét Mihály eszmerendszerének magyar népszerűsítője a 16. század legkiemelkedőbb erdélyi reformátora, *Dávid Ferenc* volt.

A szervéti örökség – amelyet 1553-ban Genfben látszólag máglyára ítétek – megtermékenyítette a kezdetben antitrinitárius színezetű, majd unitárius erdélyi reformációt, a korszak társadalmi, gazdasági, politikai buktatói ellenére is.

Játszom a gondolattal: mivel szinte ugyanazon esztendőben születtek (Szervét 1511-ben, Dávid Ferenc 1510-ben; csak az újabb kutatások jelölnek 1520-at), milyen lett volna az az „eszmeváltás”, „eszmezsere”, ha találkozhattak volna személyesen is? Ha Szervét nem Genfben, hanem Kolozsvárra menekül? Ezek a feltételezettek szép találkozások elmaradtak ugyan, de a szellemi örökségek találkozásának késői utódai vagyunk! Én ezért fejezem ki ma tiszteletemet a nagy spanyol gondolkodó előtt az erdélyi unitarizmus nevében!

Egyben határozottan visszautasítom Jerome Friedman állítását, mely szerint Szervét csekély hatást gyakorolt az erdélyi unitarizmusra.¹ Meglehet, hogy Friedman alig ismerte Dávid Ferenc műveit – ha egyáltalán ismerte összességükben –, ezért általános tájékozódása érdekében – 1978-ban publikált munkája megírása előtt – el kellett volna jönnie Erdélybe. Ennek hiányában megállapításai zavarosak, ellentmondásosak és végül is távol állnak a valóságtól. Nem is beszélve arról a kölcsönös hatásról, amely a 16. századi erdélyi antitrinitárius mozgalmat, de általában a radikális reformációt² is jel-

* Elhangzott Budapesten, a Szervét Mihály halálának 450. évfordulója alkalmából 2003. november 29-én tartott megemlékezésen.

¹ Jerome Friedmann: *Michael Servetus. A Case Study in Total Heresy*. Genève 1978. 15. Véleményét idézem: „Unlike the question and problems first raised in the Errors and Dialogues, the spiritualist solutions of the Restitution were of no interest to Unitarians and for good reason. The mature Servetus was no less antithetical to Unitarianism than the views of Luther, Calvin or Rome. Even the early works give indications that Servetus found Unitarianism thoroughly repugnant. Thus, only some of the early questions raised by Servetus were adopted by developing Unitarianism, but none of the mature solutions.”

² Vö. George Huntson Williams: *The Radical Reformation*, Philadelphia 1962.

lemezte, s amely kérdés kiváló ismerője George Huntson Williams profesz-szor volt.

Friedman állítását kétségbe vonja a jelenkor egyik kiemelkedő magyar irodalomtörténésze, Balázs Mihály is.³ De Szervét hatására már Borbély István unitárius teológus is felhívta a figyelmet a 20. század első felében.⁴

2. Előzmények

Az erdélyi unitárius történetírásban megoszlottak a vélemények arra vonatkozóan, gyakorolt-e hatást Szervét Mihály felfogása Dávid Ferenc teológijára. Ha nem gyakorolt, akkor ez mivel igazolható? Ha igen, akkor ez hol érhető tetten?

Akik az első kérdést válaszolják meg, mint pl. Jakab Elek⁵, Erdő János⁶, Dávid egyik figyelemreméltó kijelentésére hivatkoznak: „Az igaz [...] Istenre hagytam magam és arra az igazságra, amelyet nem a Koránból, sem Servetustól, hanem az élő Isten igéjéből tanultam, tanítottam és tanítom.”⁷ Legfőbb érvük Dávid alapos bibliaismerete, amelyből következtetik, hogy a Biblia tanulmányozása során jutott el a „független”, „hatásmentes” egyistenhit ismeretére. Erre egyébként Dávid is felhívja a figyelmet: „Semmi sincs az egész derék szentírásban világosabb és nyilvánvalóbb tudomány, mint az egy Istenről való tudomány, mely Istent az Írás az mi Urunk Jézus Krisztus szent atyjának mond lenni, ki mindeneknek teremtője...”⁸

Akik a második kérdésre keresték a választ és Szervét hatása mellett tanúskodtak és tanúskodnak – mint pl. Borbély István⁹ vagy Balázs Mihály¹⁰ –, a „parallel helyre” hivatkoznak; azaz Dávid bizonyos munkáinak egyes részeiben kimutathatók a Szervét műveiből átvett helyek.

3. Értékelésem

A tárgyilagosság érdekében Dávid Ferenc egyik megjegyzéséből indulok ki: „[Rotterdami] Erasmus után mennyi nyomorúságot szenvedett Servetus Mihály, ki tudós és az Isten igazságának erős oltalmazója és tudakozója volt, kit az igaz hitnek vallásáért istentelen-képpen Genévában [Genf] megégetének 1555 [? – 1553!] esztendőben, *kinek írásából* az hamis tanítóknak ál-
orcájuk megesmertethetik.”¹¹ (*kiemelés tőlem* – R. E.)

³ Balázs Mihály: *Az erdélyi antitrinitárizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, 1988.

⁴ Borbély István: *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században. Forrástanulmány*. Kolozsvár, 1914.

⁵ Jakab Elek: *Dávid Ferenc emléke*. Budapest, 1879.

⁶ Erdő János: *Teológiai tanulmányok*. Kolozsvár, 1986.

⁷ Az egy ő magától való felséges Istenről... Vö. Erdő, i. m. 79.

⁸ Dávid Ferenc: *Rövid Magyarázat...* Az eredeti kiadás faksimiléjével. Kolozsvár, 1910. 6–7.

⁹ Borbély: i. m. 15–50.

¹⁰ Balázs: i. m. 18; 216–222.

¹¹ Dávid: i. m. 1910. 27.

Vitathatatlan tény, hogy Dávid nemcsak ismerhette, hanem alaposan áttanulmányozhatta Szervét mindkét művét¹², különösen pedig a *Christianismi Restitutio* eszmerendszerével rokonszenvezett. Erre szerezhetünk bizonyosságot, ha az 1569-ben megjelent *De Regno Christi liber primus et De regno Antichristi liber secundus* című munkáját összehasonlítjuk Szervét említett művével.

Borbély István forrástanulmányában¹³ konkordanciát mutat be a Szervét művéből való átvételekről, amelyek Szervét könyvének közel 40%-át teszik ki.¹⁴ E „statisztikai kimutatás azt jelenti – állapította meg Borbély –, hogy „Dávid Ferenc 1569-ben a Szervét-féle *Christianismi Restitutiónak* több

¹² Miquel Servet: *De trinitatis erroribus libri septem*. 1531 (Faksimile kiadása Frankfurt am Main 1965) és *Christianismi Restitutio*. Vienne 1553 (Faksimile kiadása Frankfurt am Main 1966).

¹³ Borbély: i. m. 42–43

¹⁴ Dávid Ferenc (<i>De Regno Christi...</i>)	Miguel Serveto (<i>Restitutio Christianismi</i>)
21–31. oldal	307–313. oldal
32–43.	414–321.
44–59.	288–297.
60–64.	297–301.
65–71.	303–307.
72–81.	321–326.
81–96.	327–336.
97–105.	349–354.
106–110.	337–339.
111–114.	340–341.
115–122.	342–346.
123–126.	346–349.
127–141.	470–478.
149–177.	393–410.
178–216.	446–469.
216–224.	478–483.
225–235.	664–670.
241–247.	525–528.
247–252.	532–534.
252–263.	535–542.
263–268.	546–549.
268.	552.
268–275.	560–564.
279. lapon a 24. tétel	565. (nona ratio)
280. lapon a 27. tétel	567. (decima octava ratio)
uo. a 28– 34. tételek	570/1/4.571/13.570/5.571/10. 571–572/14–23.25. 572–573/25. második szakasz
318–322.	573–575.
323–325.	411–412.
326–329.	414–416.
329–341.	439–446.

Az egyezések és eltérések táblázatát körültekintően közli Balázs Mihály is: i. m. 216–222.

mint felerészét annyira a saját gondolatainak vallotta, hogy betűhű szöveg szerint átvette könyvébe.”¹⁵

Sőt, olyan felfogás is ismeretes, amely a Dávidék által megjelentetett munkát – tekintettel arra, hogy „csak mindössze 10–15 lapnak nincs pontos megfelelője” – Szervét munkája részleges kiadásának tekinti.¹⁶

Az a kérdés is felemerül, vajon Dávid művének tekinthetjük-e a *De Regno Christi...* című munkát? Borbélyal ellentétben Gellérd Imre – aki Dávid szellemi örökségét 1979-ben összefoglalta – úgy véli, hogy „még részben sem tekinthető Dávid Ferenc művének; propaganda jellegű átvétele a genfi mártír munkájának.”¹⁷

Az összehasonlítás „statisztikai adatai” tehát nem feltétlenül „szolgai átvételt” mutatnak, hanem a nagy antitrinitárius spanyol gondolkodó szellemi örökségének egyrészt erdélyi népszerűségét, másrészt lecsapódásait az erdélyi magyar antitrinitárius és formálódó unitarizmus eszmeiségébe. Megerősítem a bevezetőben tett kijelentésemet, hogy Szervét eszmerendszerének egyik legnagyobb magyar ajkú népszerűsítője maga Dávid Ferenc volt; ezt nemcsak azáltal érte el, hogy reformátori tudatán átszűrte, hanem azáltal is, hogy az „ellenfeleinek” is tudomására hozta (Méliusz Juhász Péter, Károlyi Péter), akik akarva-akaratlanul szembesültek Champell mezején feledésre ítélt Szervét tanaival.

Az erdélyi reformáció „forrongásai” (disputái) közepette, felvértelve a „másként gondolkodók” pajzsával, Dávid mindenki tudomására hozta hivatástudata melletti szilárd meggyőződését: „Bátran immár írjanak, kiáltanak és minden szidalmat verjenek fejemhöz, tudom én, kinek hittem, miért, hogy kedig (eddig), hogy hittem az ő igéjének igazságát, el nem titkolhatom, hanem szólnom kellett, és Istennek tiszttségéből szólnom akarok addig, míg az Úr Isten az én testemben a lelket táplálja, és az írásra és szólásra való erőt ad.”¹⁸

Az elmondottak alapján úgy értékelem, hogy a két említett irányzat mellett (a hatás tagadása vagy állítása) egy harmadik is körvonalazódik, ami a Szervét–Dávid hatást illeti.

Véleményem szerint Szervét eszmerendszere *motiválta* Dávid Ferencet reformátori útján; nem egyszerű átvételről, hanem *átértelmezésről* beszélhetünk, amely segítette Dávidot önálló teológiai koncepciójának kialakításában, ami azt is jelentette, hogy Dávid – akárcsak kortársai – a forrásanyagból nagy önállósággal dolgozott. Ez az önállóság általános szemléletben követhető nyomon és nemcsak egyetlen munkájának a vizsgálatával (*De Regno Christi...*).

¹⁵ Borbély: i. m. 43.

¹⁶ Spielmann József – Sebestyén Mihály – Deé Nagy Anna: *Miguel Servetus műve és Erdély*. In: *Korunk* 1981/7–8. 559.

¹⁷ Gellérd Imre: *Dávid Ferenc szellemi hagyatéka*. In: *Dávid Ferenc 1579–1979*. Kolozsvár, 1979. 63.

¹⁸ Dávid: *Rövid Magyarázat...* 9.; Balázs, i. m. 51.

Teológiai szempontokat tartva szem előtt néhány teológiai hatást és különbséget szeretnék bemutatni, amelyek az átértelmezésre utalnak.

a) Dávid Ferenc először is igyekezett kerülni a Szervét műveiben található platonikus filozófiai elemeket, és Szervét meglátásait *bibliai alapokra* törekedett helyezni. Ez logikusan következett reformátori „munkamódszeréből”, amelynek lényege: kerülni a metafizikai megfogalmazásokat.

b) *A krisztológia sajátos átértelmezése.* Közismert, hogy a hagyományos keresztény teológia ragaszkodott Krisztus preegzisztenciájához, de arra az egyszerű, jogos kérdésre, hogy „mit csinált Krisztus a világ teremtésétől fogva szűz Máriától való születéséig?”, nem tudta megadni a megnyugtató választ. Az egyik legnagyobb magyar kálvinista teológus, Geleji Katona István, „titoknak” nevezi, amit azonban el kell hinni.¹⁹ Szervét, aki hajlott a hagyományos keresztény teológia e tanítása felé, a kérdést maga sem tudta igazán megválaszolni, de hangsúlyozta a történeti Jézust: „Ez a történeti Jézus minékünk született, [sőt] hinned kell, hogy teneked született.” Dávid a maga krisztológiájába átvette a Szervét-féle „történeti Jézust”, de tagadta preegzisztenciáját, és ezzel a kérdést megválaszoltnak vélte: „A Krisztus, az Isten Fia akkoron valóban nem volt (mert még nem született vala), [...] hanem azután, az Újtestamentumban, [...] amikor szűz Máriától a názáretbeli Jézus született.”²⁰ Krisztus preegzisztenciájának fenntartását az „Antikrisztus” művének tekinti: „[...] azt vallja (ti. az Antikrisztus), hogy ez (ti. Krisztus) nem akkor kezd lenni, mikor fogantatott Szentlélektől és született Szűz Máriától, de a testnek előtte és kívül volt, és az Atyának az ó-törvényben (Ószövetségben) megjelent. Ez Írás ellenes. (1Johann 5; Hebr 1.2).”²¹

c) A krisztológiai látásmód-különbség természetesen maga után vont az *Ó- és Újszövetség közti értelmezési különbségeket* is. Dávid szerint az Újszövetség tette Jézust bizonyossá, és az Ószövetség előremutató jelzései számára már nem annyira fontosak, mint Szervét számára.

d) A *szentlélek-tanban* megoszlottak a korabeli keresztény teológiai fel fogások. Kálvin imáandónak vallotta, Szervét – bár elismerte a szentlélek istenségét – nem állította, hogy imádni kellene. Dávid kifogásolja, hogy a szentháromság harmadik személye lenne, ezzel szemben úgy vélekedik, hogy az „Istennek megfoghatatlan ereje”²²; továbbá vallja, hogy „az Istennek igéjéből és jó lelkiismeretből, és hitből azt valljuk a Szentlélek felől, hogy az Istennek lelke, mert Istentől van. [...] Valljuk őt a magasságbeli Isten erejének, örökkévaló lelkének.”²³

e) A dogmatörténészek szerint az egyik legkonkrétabb hasonlóság Szer vést és Dávid teológiai koncepciójában a *keresztségek* kérdése.

¹⁹ Geleji Katona István: *Titkok titka*. Gyulafehérvár 1645. 913; Borbély István: i. m. 27–28.

²⁰ Dávid: *Az egy ő magától való felséges Istenről* 1571.; Borbély, i. m. 28.

²¹ Dávid: *Rövid Magyarázat...* 73.

²² Dávid: *A prédikációinak első része. A szentlélekről szóló prédikáció.* 169–171.

²³ Dávid: *Rövid Magyarázat...* 76–77.

Szervét egyértelműen a felnőttkeresztség mellett foglalt állást, azzal indokolva ezt, hogy a keresztséget meg kell előznie a hitre-jutásnak, s ez nem történhet máskor, csakis felnőttkorban. Ebben egyetértettek Dávidék is, de azt már nem tudták elfogadni, amit Szervét a keresztség lényegére nézve hangsúlyozott: hogy az „Krisztus égi testével való egyesülést”²⁴ is jelenti. Úgy vélték, ez a tanítás még az anabaptisták felfogásán is túlment. Egyébként számukra a „baptisma aquae” és a „baptismus spiritus” körbejárásának oka egyrészt azzal az óvatos, távolságtartó magatartással magyarázható, hogy el akarták határolni magukat az anabaptistáktól (ezért hagyták ki teljesen Szervét művéből a *De baptisma officiae* című fejezetet). Óvatos mérlegelések után végül is elfogadták a felnőttkeresztséget, mégpedig a 30. életévet állapították meg.²⁵

Tény, hogy Dávid Ferenc ebben a teológiai kérdésben értett egyet a legteljesebben Szervéttel – és ezt vallotta is. Dogmatörténeti érdekesség, hogy a Mt 28,19 keresztelési formulát használták, de hangsúlyozták, hogy ezen nem a szentháromság értendő, hanem „vallástétel” az Atyáról, Krisztusról és a szentlélekről.²⁶

Szervét a *De ordine mysterium regenerationis* (A szentségek újjászületésének rendjéről) című fejezetének utolsó lapjain húsz ún. *ratio* olvasható a kisgyermekkeresztség (paedobaptismus) ellen és huszonöt ún. *vero descriptio* az igaz keresztség (felnőttkeresztség) mellett.

Dávid átveszi ezeket a *ratiókat* és *vero descriptiókat*, de átértelmezi őket, hogy „ellenfelei” ne vádolhassák anabaptizmussal.

E rövid mérlegelő összehasonlítás világosan igazolja, mennyire értékelte Dávid Ferenc Szervét eszmerendszerét, és hogyan értelmezte át a sajátos erdélyi reformáció viszonyaira.

4. Szervét főműve és Erdély kapcsolata

Közismert, hogy Szervéttel együtt főművét; a *Christianismi Restitutio* példányait is elégették a máglyán. A fennmaradt példányokat a genfi egyházi hatóság és a vienne-i (Franciaország) jezsuita bíróság megbízottai felkutatták és megsemmisítették. Ennek tudható be, hogy az eredeti ezer példányból napjainkban csak három példány fennmaradásáról tudunk: egy-egy példányról Párizsban, Edinburgh-ban és Bécsben. A kasseli negyedik példány a 18. század elején nyomtalanul eltűnt.

Természetesen felmerül a kérdés: hogyan jutott Dávid Ferenc Szervét könyvének birtokába? Dávid nem eredeti példányt tanulmányozott, hanem a mű egy másolatos példányát, amelyet Erdélybe Blandrata György (kb. 1515–1590) antitrinitárius gondolkodó, János Zsigmond fejedelem udvari orvosa

²⁴ Balázs: i. m. 114.

²⁵ „Mysterium magnum est, triginta annorum Christus baptimus accepit, exemplum nobis dans...”. Vö. *De Regno Christi*; Borbély, i. m. 41.

²⁶ Dávid: *Prédikációinak első része*; Borbély, i. m. 41.

hozott be. A másolatos példányt Blandrata 1557-ben szerezhette meg zürichi és bázeli tartozkodása idején. A könyvet előbb Lengyelországban, majd 1563 után Erdélyben terjesztette – természetesen titokban.

Sajnos nem tudjuk megállapítani, mi történhetett a Blandrata-féle másolatos példánnyal. A könyv sorsáról nem találunk említést.

A Szervét műve iránti erdélyi unitárius érdeklődés néhány sajátos mozzanatra hívnám fel a figyelmet, amely az európai művelődéstörténetnek is értékes része.

Az Angliában tartózkodó erdélyi unitárius, Szentiványi Márkos Dániel egy eredeti Szervét-példányra bukkant Londonban, és azt 1665. május 13-án²⁷ meg is vásárolta. Szentiványi a ritka, értékes munkát hazahozta Erdélybe (ez a bécsi példány). Ez a példány szolgált alapul Cristoph Gottlieb de Murr (1753–1811) német könyvgyűjtőnek, polihisztornak a *Restitutio Christianismi* teljes újranyomatására, 1790-ben Nürnbergben.

Hogy hogyan jutott a német gyűjtő a könyv birtokába, jó ideig homály fedte, és a könyv sorsáról később is megoszlottak a vélemények. Erről a „rejtélyes” útról szeretnék röviden szólni.

A ma is ismert bécsi példány (eredeti Szervét-munka) első tulajdonosa a possessori bejegyzés alapján Szentiványi Márkos Dániel, aki a könyvet Londonban megvásárolta, és aki később unitárius püspök lett (1684–1689); a következő tulajdonos – ugyancsak a possessori bejegyzés alapján – Almási Gergely Mihály, aki szintén unitárius püspök volt (1692–1724). A könyv tulajdonjoga mindig „az eljövendő püspökre szállt”. De a következő püspökök nevének nincs possessori bejegyzése (Pálfi Zsigmond: 1724–1737, Szentábrahámi Lombárd Mihály: 1737–1758, Agh István: 1758–1786). Az unitárius egyháztörténész, Gál Kelemen ezt azzal magyarázza, hogy Szervét műve „a mindenkori unitárius püspök személyes őrizetére volt bízva”, és az akkori viszonyok között rejtegetni kellett.²⁸ Később már nem püspöki tulajdonjogról volt szó, hanem szellemi örökség védelméről.

A féltve őrzött könyv 1780-ban a nagy erdélyi könyvgyűjtő, a mélyen kálvinista gróf Teleki Sámuel birtokába került. Az erdélyi Szervét-féle munka történetét megíró Jacob Ferdinand Miller nagyváradi professzor csak annyit említ, hogy a könyv „legfőképpen” Agh István unitárius szuperintendens „közreműködésével” került ajándékba Telekihez.²⁹

Ma sem tisztázott, hogy Teleki unszolására Agh István miért adta neki a féltve őrzött könyvet. Gál Kelemen véleménye szerint a könyvet Lázár István későbbi püspök adta el, hogy nemesi címet kapjon.³⁰ Többek véleménye, hogy

²⁷ Spielmann – Sebestyén – Deé Nagy: i. m. 559. Szervét könyve. Vö. Unitárius Élet. 1976. 2. szám. 7. H. J. MacLachlan: *Michael Servetus – A cause célèbre*. Vö. *Faith and Freedom* 2004. Volume 56. Numbers 157. 107.

²⁸ Gál Kelemen: *A kolozsvári Unitárius Kollégium Története. 1568–1900*. [Kolozsvár] 1935. 403.

²⁹ Spielmann – Sebestyén – Deé Nagy: i. m. 600.

³⁰ Gál: i. m. II. kötet. 403.

Agh István azért adta át a könyvet Telekinek, hogy enyhítsen az unitarizmus szorongatott helyzetén a Bécsben befolyásos Teleki által. Ez azonban kevésbé valószínű, mert a jozefinizmus valláspolitikája egy évre rá meghozta gyümölcsét: a Türelmi Rendeletet (1781), amely, ha korlátozottan is, de vallásszabadságot biztosított a protestánsoknak – s unitárius vonatkozásban a talpraállás és a megszilárdulás éveit követték (templomok építése).

Tény viszont az is, hogy Agh István püspök és Kovács Tamás főjegyző 1773. június 26-án kihallgatásra jelentkeztek a Kolozsváron tartózkodó II. Józsefnél, akinek előadták sérelmeiket.³¹

Az a feltevés, mely szerint a könyv eladásával (60 arany) igyekezett Agh az unitarizmuson segíteni, nem állja meg a helyét. Tény, hogy a könyv címlapjára bejegyzett kíváncsi – „űly veszteg itt, ha olyan szép vagy” – nem valósult meg.

A Teleki birtokába került példányról tudomást szerzett a már említett német könyvgyűjtő, de Murr, aki elhatározta, hogy valamilyen formában megszerzi a ritka példányt, és újra kinyomtatja. Ezért levelekkel ostromolta Telekit, hogy adja el neki a könyvet, de ha nem, akkor is küldje el, hogy de Murr valóságghú másolatot készíttessen – vagy Teleki készíttessen hiteles másolatot róla, és azt küldje a könyvgyűjtőnek. A levelezés során nem említi újrakiadási szándékát!

Teleki nem adta ki kezéből az eredeti példányt, de megígérte, hogy valóságghú másolatot készíttet, és azt megküldi de Murrnak. Teleki 1785. augusztus 28-án kelt levelében arról értesíti de Murrt, hogy „Servetus könyve melletttem van, s a legnagyobb részét kézzel elég csinosan lemásoltattam. A másolatot, amint elkészült, szorgalmasan össze is fogom vetni.”³² Végül 1786. január 20-án kelt levelében értesíti, hogy a munka elkészült és „hiteles pecsétemmel lezárva” átadta egy megbízottnak, hogy az továbbítsa Bécsből a német könyvgyűjtőnek. Teleki azonban két példányban másoltatta le Szervét munkáját.³³

De Murr négy évvel később, 1790-ben a Teleki másolata alapján „az egyházi hatóságok rosszsallása ellenére” Nürnbergben kinyomtatta a *Christianismi Restitutiót* – igen nagy példányszámban. De Murr eredeti célja tehát nem könyvtára gyarapítása volt, hanem a könyv újrakiadása. Érdekes az események utáni hangvétel de Murr és Teleki között.

De Murr egyik levelében azt írja Telekinek, hogy „ezt a férfit (Serveto) annyira becsülöm, amennyire borzadok a gonosz Kálvintól.”³⁴ Teleki válaszlevelében „bomlott agyú embernek” nevezi Szervétet, Kálvin magatartását viszont igazolni igyekszik (1786. január 20).

Az eredeti Szervét-példányt Teleki később II. Józsefnek ajándékozta (ez a bécsi példány), de az előzőleg lemásoltatott két példány egyikét megtartotta

³¹ Erdő: i. m. 30.

³² Spielmann – Sebestyén – Deé Nagy: i. m. 601.

³³ A másoló neve: Vitéz János. Vö. Spielmann – Sebestyén – Deé Nagy: i. m. 602.

³⁴ Spielmann – Sebestyén – Deé Nagy: i. m. 601.

magának, és azt ma a Marosvásárhelyi Teleki Tékában őrzik. De Murr kiadásának egyik példánya a Harvard Egyetem könyvtárában látható (Ms. L. 217). A szakemberek összevetették a harvardi és a marosvásárhelyi példányokat, és megállapították, hogy egyazon kéz, Vitéz József munkája.

Íme, hogyan járult hozzá az unitárius Szentiványi Márkos Dániel Szervét szellemi örökségének megmentéséhez!

Befejezésül még egy érdekes jelenségre szeretném felhívni a figyelmet.

Genfben Szervét tanait halála után is veszélyesnek minősítették, és mindent megtettek, hogy „kiirtsák” őket. A genfi főiskola akadémiai tagozatára beiratkozó hallgatónak *hitvallási formulát* kellett aláírnia a rektor előtt. Ezt a hitvallási formulát maga Kálvin írta, és tanainak rövid összefoglalása volt.

A hitvallási formula a kálvinista hitelvek melletti elkötelezettség vállalását jelentette, ellenkező esetben az eltávolítás, kizárás veszélyével kellett a hallgatónak számolnia, sőt be sem iratkozhatott.

Figyelemre méltó, hogy a hitvallásban kárhoztatásra kötelezik a beiratkozót az ún. eretnek tanításokkal és így Servét tanaival szemben: „Ezért kárhoztatom mindazokat az eretnekségeket, amelyeket hajdan az első niceai, nemkülönben az efézusi és khalcedoni zsinat kárhoztatott (nesztorianizmus, Áriusz, Marcion stb.), mindazokkal a tévedésekkel egyetemben, amelyeket Servet csatlósai felújítottak.”³⁵

Tanulmányomat Tollin Henrik³⁶ híres munkájának befejező soraival szeretném zárni: „Engem az én korom megvetett [idézi Szervetet]. Én az utóvilágnak éltem. Érted-e, amit én akartam, és amiért meghaltam?”³⁷

Már az erdélyi unitárius reformáció vezéregyéniségei is értették, mit akart, és miért halt meg. Mi 2003-ban, halálának 450. évfordulóján még inkább értjük őt, és tiszteljük köszönetünkkel.

³⁵ Gavrucza Emese: *Kálvin-hitvallás a beiratkozáskor*. In: *Református Szemle*, 2002/6. 519.

³⁶ Tollin Henrik: *Servét Mihály jellemrajza* (ford. Simén Domokos). Kolozsvár, 1878.

³⁷ Tollin: i. m. 34.

ADALÉKOK A SZERVÉT-IRODALOM,
-IKONOGRÁFIA ÉS -KULTUSZ
TÖRTÉNETÉHEZ

1. Szervét Mihály (1511–1553)

Miguel Serveto Spanyolország szülötte volt, 1511. szeptember 29-én Villanouvában látta meg a napvilágot, és tizennégy éves koráig Spanyolországban tanult. Apja felsőbb stúdiumokra a toulousi egyetemre küldte jogot tanulni, de a fiatal spanyol másként döntött. A jog mellett teológiát tanult, és Juan Quintanának, V. Károly gyóntatójának szolgálatába szegődött. Patrónusával együtt 1530 februárjában Bolognában részt vett a császár koronázási ünnepségén. Májusban otthagyta pártfogóját. Júliusban már Baselben találjuk. Oecolampadius vendégszeretét élvezve tíz hónapig maradt a városban, miközben arról akarta meggyőzni vendéglátóját, hogy a szentháromságról vallott nézetei tévesek. A forrófejű spanyol hatalmas erudícióval látott hozzá a kereszténység nicaenum után kikristályosodott dogmájának bírálatához. Oecolampadius „tanácsára” elhagyta Baselt és Strassburgban tűnt fel, ahol Martin Bucer és Fabricius Capito meggyőzésén fáradozott, hasztalan. A meggyőzés kudarca után a húszéves fiatalember tanait nyomtatásban kezdte el terjeszteni, és 1531 júliusában Haguenauban megjelentette első könyvét *A Szentháromság tévelygéseiről* (DE TRINI- / TATIS ERRORIBVUS / LIBRI SEPTEM. / *Per Michaelem Serveto, aliàs' / Reues ab Aragonia / Hispanum. / Anno M. D. XXXI*) címen. „A szakma” a könyvet eretneknek nyilvánította, és Servet mind a protestáns, mind a katolikus részről haragot és türelmetlenséget aratott. Tanait lett volna hivatott visszavonni második művében, mely *Beszélgetések a Szentháromságról* (DIALOGO- / RVM DE TRINITATE / LIBRI DVO. / DE IVUSTICIA REGNI CHRI- / *sti, capitula Quatuor. / PER MICHAELEM SERVETO, / aliàs Reues, ab Aragonia / Hispanum. / Anno M. D. XXXII.*) címen 1532-ben jelent meg, de a visszavonás helyett még inkább állást foglalt az előző könyvében megfogalmazottak mellett. Az inkvizíció és a német földön várható üldözés elől Szervét Franciaországba menekült. Nevét megváltoztatva, Michael de Villanouve-ként iratkozott be a párizsi egyetemre. Matematikát tanult és közben korrektornak szegődött a lyoni Trechsel testvérek nyomdájába. A Trechsel fivérek felismerték a tudós elme értékét, és a franciává lett jövevényre bízták Klaudiosz Ptolemaiosz *Geográfiájának* kiadását. A geocentrikus világgéppel dolgozó görög matematikus és csillagász földrajzának javított kiadását Villanovus mindenki meglegedésére végezte, és jó hírnevet szerzett magának. 1534-ben ismét Párizsban találjuk, ezúttal medicinát tanul az egyetemen, és Andernachti Günter mellett boncoló asszisztensként

működik. Mestere elragadtatással beszélt tanítványáról. A flamand Andreas Vesalius után Villanovus volt Günter mester segítése, és az egy Vesaliust leszámítva senki nem ismerte úgy az orvostudomány nagy klasszikusát, Galenust, mint a fiatal párizsi medikus. Zsenialitására vall, hogy Vesaliusszal ellentétben felismerte a kisvérkört. Jellemző rá, hogy felfedezését húsz évvel később, híres teológiai munkájában teológiai nyelven tette közzé, a Szent Lélek munkájának leírásakor. Az orvosi stúdiumok mellett az egyetemen matematikai és asztronómiai előadásokat tartott. Ez utóbbi diszciplína miatt a hatóságokkal is meggyűlt a baja, ugyanis kora és a reneszánsz gyakorlatnak megfelelően asztrológiai spekulációkba kezdett. Ebben az időben jelent meg első orvosi műve is. Praxisát 1538-ban Charlieu-be kezdte meg, de az itt működő „kollegák” felbérelt verőlegényeinek fenyegetése miatt, és nem utolsósorban pedig új patrónusa, Pierre Palmier érsek hívására a dél-franciaországi Vienne-be tette át székhelyét. Az orvostudománynak szentelhetette volna minden idejét, ha 1541-ben a lyoni nyomdászok nem látják el újabb megbízással, nevezetesen Santes Pagnini Bibliájának új kiadását várták el tőle. A Szentírás tanulmányozása ébreszthette fel benne újólag a vágyat, hogy a szentháromságról felismert nézeteit köztegye. Ezúttal Kálvint célozta meg, és a nagy reformátort akarta megnyerni ügyének. Levelezésük 1546-ban udvarias hangnemben kezdődött. Szervét mindjárt az első levélben három kérdést intézett Kálvinhoz, Krisztus istenfűságáról, országáról és eljövételéről, továbbá arról, hogyan kell a keresztséget és úrvacsorát értelmezni. Egy esztendő sem kellett ahhoz, hogy a hangulat kettőjük között elmérgesedjék. Kálvin az *Institutió*t küldte meg ellenfelének, amit Szervét alaposan átolvasott, és csípős megjegyzéseit odairta a lapszélre. Ez természetesen szerfölött dühítette Kálvint. „Nincs egyetlen oldal sem, melyet okádásától menten hagyott volna” – írta később Kálvin. De Genf reformátora nemcsak a „kiegészített” *Institutió*t kapta meg, hanem a *Restitutio Christianismi* (Kereszténység helyreállítása) kéziratát is. Hét esztendővel később ezer példányt nyomtattak ki titokban Vienne-ben. A 734 oldalas, nyolcadrét könyv hat részből áll. Az első rész (3–286.) Szervét előbbi két munkájának újrahasznosítása. Címe: *Az isteni háromságról és arról, hogy abban, nem három láthatatlan lénynek csalképe, hanem az Isten lényegének valóságos megnyilatkozása és szellemének közöltetése van*, vagy röviden Hét könyv a háromságról. (DE TRINITAE / DIVINA, QVOD IN EA NON / sit inuisibilium trium rerum illusio, sed / vera substantiae Dei manifestatio / in verbo, et communica= / tio in spiritu. / LIBRI SEPTEM.)

A második rész (287–354.) *Három könyv Krisztus országának hitéről és igazságáról*. (DE FIDE ET IV- / STITIA REGNI CHRISTI / legis iustitiam supernatis / et de charitate, / LIBRI TRES.)

Harmadik rész (355–576.) *Négy könyv az égi újjászületésről és az Antikrisztus uralmáról*. (DE REGENERA- / TIONE SVPERNA, ET / DE REGNO ANTI- / christi, / LIBER QVATVOR.)

Az erdélyi unitáriusok által 1569-ben Gyulafehérváron kiadott *De regno Christi liber primus. De regno Antichristi liber secundus* c. mű, a *Restitutio*

második és harmadik fejezetének újrakiadására vállalkozott. Szervét művének megsemmisítése után e kivonatok csaknem egyedüli közvetítői az unitarizmus eme alapvető írásának.

Negyedik rész (577–664.) *Harminc levél Kálvin János genfi prédikátorhoz.* (EPISTOLAE / TRIGINTA AD IOAN- / nem Caluinum Gebennen- / sium conciona- / torem.)

Ötödik rész (664–670.) *Az Antikrisztus uralmának hatvan jelei.* (SIGNA SEXAGINTA REGNI / Antichristi, et reuekatio eius, iam nunc paresens.)

Hatodik rész (671–734.) *A háromság titkáról és a régiek egyházi fenytékéről, védirat Melanchthon Fülöphöz és kollegáihoz.* (DE MYSTERIO / TRINITATIS ET VETERVM / disciplina, ad Philippum Melan- / chthonem, et eius col- / legas, / APOLOGIA.)

A vienne-i orvos eretnek könyvére Guillaume de Trienek Kálvin sugallta levelei hívták fel a francia inkvizíció figyelmét. A Genfből kapott perdöntő bizonyítékok alapján az álnéven bujkáló Michelle de Villeneuve-t, Szervétet 1553. április 4-én bebörtönözik. Három nappal később megszökik vienne-i börtönéből, és újból eltűnik üldözői elől. Június 17-én a vienne-i törvényszék halálra ítélte és *in effigie* a francia inkvizíció megégettette. Szervét augusztus 13-án Genfben bukkant fel, ahol felismerték, és Kálvin parancsára börtönbe vetették. Pere két hónapig tartott, a halálos ítéletet október 26-án mondta ki a genfi tanács. A testben, lélekben megtört tudóst vallásos meggyőződéséért máglyahalálra ítélték, és október 27-én Champel-mezején könyveivel együtt elégették. Az ezer példányban kinyomtatott *Restitutió*ból mindössze három példány élte túl a vallásos üldözést, a legteljesebbet bő száz esztendeig az Unitárius Kollégiumban őrizték Kolozsvárott, hogy aztán Teleki útján a bécsi császári könyvtár féltett kincsévé és díszévé válják.

Mit vallott Szervét, miért ítélték halálra?

Néhány mondatban roppant nehéz leírni Szervét teológiai rendszerének egészét. Borbély István *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században* című munkája (Kolozsvár, 1914.) alapján kíséreljük meg Szervét teológiai rendszerének összefoglalását. Alapvetően a szentháromság dogmáját kérdőjelezte meg. Szervét mégis háromság-hívó. Felfogása a modalisztikus szentháromsági mintát követi, és rokonságot mutat Sabellius, Noetus, Praxeas tanaival. Szervét kozmogóniájára nézve a Gen 1,3 a kiindulási alap: Isten szólt, legyen világosság, és világosság lett. Ez a világosság – vagy fény – a legfőbb princípium. Szervét azt állította, hogy az Ige (verbum), amelyben minden valóság bennefoglaltatik, fény. Minden e fény útján létesül, ez a világosság az, ami a dolgoknak létet ad, és így a fény vagy világosság a dolgokat megalakító erő. A lelkünkbe sugárzó isteni fényből lesz a jellem, a lelki alak, a Napnak világosságából a testi alak. E kétféle fénynek a forrása az Ige. Ezt másként isteni észnek, *ratio divinának* nevezik. Ez volt a legelső, az ún. ősfogalom. Ez az öröktől fogva létező Logosz Isten megnyilatkozási formája. E koncepció szerint volt olyan idő, amelyben csak a Logosz, a *ratio divina* létezett, de még semmi sem volt megteremtve. Ebben az *ante creationem*, teremtés előtti időben a később terem-

tett dolgok a teremtés sorrendjében voltak elrendezve. A *Restitutió*ban a Logosz az isteni bölcsesség érzékileg megragadható kiáramlása, minden létező dolog eszméjét magában foglaló világelv, amely így magában foglalja az ember Jézus Krisztus testének eszméjét is. Szervét szerint a teremtéskor az isteni őserő legelőször az anyagot projiciálta, vetítette ki önmagából. Ebben a sorrendben az első dolog Krisztus, ezt Szervét az „anyag” első megnyilatkozási formájának tekinti, és a Krisztus terminust erre a megnyilvánulási módra is alkalmazza. Az anyag a benne levő erő által annyi apró teremtményre osztott, amennyi létezik és létezni fog. Minden ilyen teremtmény Krisztus által, vagyis az őanyagból nyerte létezését. Ez tehát azt jelenti, hogy ami van, Krisztus által, Istentől van. Az első teremtésben tehát Krisztus csak másodlagos szereppel bír, és itt kerül Szervét rendszerébe a történeti Jézus.

A bűneset miatt Ádám és Éva megfosztott az üdvösségtől. Hosszú nemzedékek sora után Isten megkönyörült az emberiségen, és elküldte az „ősanyagot”, hogy formálja újra azt. Ez a második teremtés, és ezt nem lehetett úgy végrehajtani, mint az elsőt, mivel már minden létezett, éppen ezért ez a teremtés nem a testre, hanem a lélekre irányult. Az isteni szellem választott egy nőt, Máriát, aki minden emberi cselekedet nélkül, a Szentlélek ereje által anyjává lett Jézusnak. Ezzel a megtestesüléssel a Logosz (Ige) res (valóság) lett. Csak ebben a második fázisban beszélhetünk Szervét szerint az Igeről mint Fiúról. Szervét szerint az Ige öröktől fogva létezik az Atyával, a Fiú azonban nem. Jézus Istennek igaz, és természetes fia, az ő lényegéből született. De mi mindannyian Isten fiai (és leányai) vagyunk – áll Szervét gondolatrendszerében –, csakhogy a mi fiúságunk az örökbefogadásnak és kegyelemnek a fiúsága. Szervét egy sajátos krisztopanteizmust tanít: „Az egész Bibliának, sőt, az Ószövetségnek is, célja Krisztus, az élő ember fia. Mielőtt eljött volna, a képe már adva volt, az emberekben és más teremtményekben. Ha Ádámon, Ábelén, Énokon és Nóén elkezdve minden pátriárkán, királyon, papon és prófétán át, bennük rátalálász a Krisztus árnyékára. Sőt, ezt nemcsak azok személyében, hanem azok hivatalában is feltalálod, miként a pásztor, a földműves és a vincellér árnyéka volt Krisztusnak, az igaz pásztornak, az igaz földművesnek és vincellérnek. Úgy van, a Krisztusról való titok képe le volt rajzolva a föld gyümölcszeiben, az állatokban, kövekben, drága gyöngyökben, az ásványokban, kincsekben, a forrásokban, folyamokban, kutakban, az esőben, fellegekben, a mennydörgésben, villámlásban és szélben. Krisztus volt rajzolva a paradicsomi eledelben, a mannában, az Áron vesszejében, a fából készült szövetség-ládában, az érc kígyóban, a szövetség ládjában, az arany, ezüst és más edényekben, a vizet adó sziklában, a kőből épült templomban, a szeglet-kőben; az oroszlánban, a sasban, a gerlicében, a galambban, a borjában, bárányban és több dolgokban. És mindaz, ami Krisztust ábrázolta, meg is tartatott benne. Ő a kezdete és vége minden dolognak. Benne van a mintája, eszménye és teljessége mindennek. Semmit sem használnak nekünk az ásványok, állatok, növények, az étel, ital, orvosság, testi dísz vagy érzéki inger, ha Krisztusban ábrázolva nincsenek, és nem csupán ő nyújtja nekünk.” (Tollin H. 12. p.)

Szervét érvrendszere az 1560-as években meghatározóan fontos volt az erdélyi antitrinitáriusok ideológiájában. Dávid Ferenc és Blandrata az unitárius reformáció kezdeti szakaszában Szervét rendszerére építette teológiáját, és csak fokozatosan, az 1560-as évek végére távolodott el a spanyol krisztológiájától, és egyeztette össze azt Lelio Sozzini Logosz-teológiájával.

A Jézus Krisztus öröktől való Isten fia, könyörülj rajtam! – hitvallással ajkán hagyta el Szervét ezt a földi világot, és mártíriumával a tizenhatodik század vallási türelmetlenségének szimbólumává vált. Kivégzésének híre futótűzként járta be Európát. A másként gondolkodók, a vallásszabadság eszméinek korai hirdetői felemelték szavukat a genfi végzés és Kálvin ebben vállalt szerepe ellen. Nem Szervét tanaival rokonszenveztek, hanem azt a módot ítélték el, ahogyan a másként gondolkodókkal, az eretnekekkel elbántak. Sebastian Castellio szavai szállóigévé váltak: „Egy embert megölni nem azt jelenti, hogy a *tant* védjük, hanem csak azt, hogy megöltünk egy embert. Amikor a Genfiiek megölték Szervétet, nem a *tant* védelmezték, hanem megölték egy embert. A *tan* védelme nem a magisztrátus dolga – mi köze a kardnak a tanításhoz –, hanem a tanítóké. De igenis a magisztrátus dolga az, hogy megvédje a tanítókat úgy, ahogyan védi a földműveseket, kovácsokat, orvosokat minden bántódástól. Így ha Szervét meg akarta volna ölni Kálvint, a magisztrátus dolga lett volna emezt megvédeni. De Szervét csak érvekkel hadakozott, érvekkel kellett volna hát őt meggyőzni.”

2. A Szervét-irodalom bibliográfiája

Szervét emlékének megörökítésében a nemzetközi szakirodalom jelentős eredményt tudhat maga mögött. Kálvin 1554 februárjában megjelent *Defensio orthodoxae fidei de Sacra Trinitate, contra prodigiosos errores Michaelis Serveti Hispani...* című munkája indítja el a tulajdonképpeni Szervét-irodalmat. A 16. század hangos volt a pró és kontra véleményektől, Kálvin és Sebastian Castellio (*De haereticis ...; Contra libellum Calvini ...*) művei bejárták Európát. A 17. századra azonban a kedélyek lecsillapultak, és a spanyol tudós emléke lassan feledésbe merült. A 18. században vetődött fel újra a Szervét-kérdés. A Michael de la Roche szerkesztette *Memoirs of Literature* irodalmi folyóirat (1710–1714) harmadik kötetében megjelent egy Szervét-életrajz. A tudományos Szervét-kutatás ezzel veszi kezdetét. A nemzetközi Szervét-irodalom 1724-től 2003-ig megjelent legfontosabb kiadványait az alábbiakban a 2003. esztendővel kezdődően csökkenő sorrendben közöljük:

Alcalá Galvé, Ángel, Vol. I: Vida, obra y muerte. La lucha por la libertad de conciencia. Documentos (Zaragoza: Ed. Larumbe, 2003).

Alcalá Galvé, Ángel, *Servet y el leño verde. "Posible guión para película, en busca de productor"* (Zaragoza: Institución "Fernando el Católico". Colección Estudios, 2003)

Martínez Láinez, Fernando, *Miguel Servet: Historia de un fugitivo* (Madrid: Temas de Hoy, 2003)

Lawrence Goldstone and Nancy Goldstone, *Out of the Flames: The Remarkable Story of Michael Servetus and One of the Rarest Books in the World* (New York: Broadway Book, 2002)

Marian Hillar, Claire S. Allen, *Michael Servetus: Intellectual Giant, Humanist, and Martyr* (Lexington: University Press of America, 2002)

Cano Rodríguez, José Luis, *Miguel Servet y el doctor de Villeneuve* (Xordica Editorial, 2002)

González Echeverría, Francisco Javier, *Servetus, Holbein and Jean Frellon: Retratos o tablas de las historias del Testamento Viejo* (Navarra: Gobierno de Navarra and Caja Navarra, 2001)

Alcalá Galvé, Ángel, *Miguel Servet* (Zaragoza: Caja de Ahorros de la Inmaculada de Aragón, 2000)

Natale Benazzi, Matteo d'Amicco, *El libro negro de la Inquisición* (Ed. Robinbokkl S. L., 2000)

McWilliam, Neil, *Monumental intolerance: Jean Baffier, a nationalist sculptor in fin-de-siècle France* (University Park, Pennsylvania State University Press, 2000.)

Fuentes, Sagaz, Manuel de, *Michael Servetus (1511-1553)* (Barcelona: Uriach, 1999). 1998

Verdú Vicente, Francisco Tomás, *Astrología y hermetismo en Miguel Servet* (Universidad de Valencia. Servicio de Publicaciones, 1998)

Vives Coll, Antonio, *Miguel Servet, humanista crítico*, (Villanueva de Sijena (Huesca): Instituto de Estudios Sijenenses "Miguel Servet", 1998)

González Echevarría, Francisco Javier, *Miguel Servet, editor del Dioscórides* (Villanueva de Sijena (Huesca): Instituto de Estudios Sijenenses „Miguel Servet”, 1997)

Sastre, Alfonso, *Flores rojas para Miguel Servet* (Argitaletxe Hiru, S. L., 1997)

Hillar, Marian, *The Case of Michael Servetus (1511-1553): The Turning Point in the Struggle for Freedom of Conscience* (Lewiston: Edwin Mellen Press, 1997)

José Antonio Valtueña, *Proceso y rehabilitación de Miguel Servet* (Madrid: Ed. Historia Hispana, 1994); *Miguel Servet* (Ediciones Nauta, S. A., 1991)

Bernard, Joseph, (1866–1931), *Genèse d'une sculpture: le monument à Michel Servet à Vienne* (Saint-Rémy-les-Chevreuse: Fondation de Couber-tin, 1991).

Barón Fernández, José, *Miguel Servet: su vida y su obra* (Espasa-Calpe, S. A., 1989)

Solsona, Fernando, *Miguel Servet* (Zaragoza: Disputación General de Aragón. Servicio de Publicaciones, 1988)

Koehlin, Heiner, *Der wahre Glaube, oder, Das unmenschliche Entweder-Oder* (Basel: Edition Spalenberg, 1982).

Ferrer Benimeli, José A., *Voltaire, Servet y la tolerancia* (Villanueva de Sijena (Huesca): Instituto de Estudios Sijenenses „Miguel Servet”, 1980)

- Sastre, Alfonso**, *La sangre y la ceniza* (Madrid: Cátedra, 1979)
- Alcalá, Ángel**, *Servet en su tiempo y en el nuestro: el nuevo florecer del servetismo* (Villanueva de Sijena (Huesca): Instituto de Estudios Sijenenses „Miguel Servet”, 1978)
- Friedman, Jérôme**, *Michael Servetus: a Case Study in Total Heresy* (Genève: Droz, 1978)
- Sanchez-Blanco, Francisco**, *Michael Servets Kritik an der Trinitätslehre: philos. Implikationen u. histor. Auswirkungen* (Frankfurt am Main, Bern, Las Vegas: Lang, 1977)
- Vega Diaz, Francisco**, *Propuesta para una interpretación antropológica de Miguel Servet* (Villanueva de Sijena (Huesca): Instituto de Estudios Sijenenses, „Miguel Servet”, 1977)
- Arribas Salaberri, Julio P.**, *En torno a Miguel Servet* (Villanueva de Sijena (Huesca): Instituto de Estudios Sijenenses „Miguel Servet”, D. L. 1976)
- Martinez Lainez, Fernando**, *Miguel Servet* (Madrid: Hernando, 1976)
- Arribas Salaberri, Julio P.**, *Miguel Servet: geógrafo, astrónomo astrólogo* (Villanueva de Sijena (Huesca): Ayuntamiento, 1976); *Miguel Servet* (Librería y Casa Editorial Hernando, S.A., 1976)
- Betés Palomo, Luis**, *Anotaciones al pensamiento teológico de Miguel Servet: homenaje nacional al ilustre sabio en Villanueva de Sijena* (Villanueva de Sijena (Huesca): Instituto de Estudios Sijenenses „Miguel Servet”, 1975)
- Haldas, Georges**, *Passion et mort de Michel Servet: chronique historique et dramatique* (Lausanne: Editions L'Age d'homme, 1975)
- Arribas Salaberri, Julio P.**, *Fisiología y psiquis de Miguel Servet homenaje nacional al ilustre sabio en Villanueva de Sijena* (Villanueva de Sijena (Huesca): Ayuntamiento de Villanueva de Sijena, 1975)
- Rosel Saéz, Emilio José**, *Fuentes bibliográficas para el estudio de Miguel Servet* (Universidad de Zaragoza. Servicio de Publicaciones, 1975)
- Arribas Salaberri, Julio P.**, *Miguel Servet, concejal: con una síntesis biográfica* (Lerida: Graficas Larrosa, 1974)
- Manzoni, Claudio**, *Umanesimo ed eresia, Michele Serveto* (Napoli: Guida, 1974)
- Mautner Markhof, Georg Josef Erwin**, 1926-, *Verschwörung der Inquisitoren: Kriminalprozess Miguel Serveto 1553* (Wien: Kremayr & Scheriau, 1974)
- Arribas Salaberri, Julio P.**, *Miguel Servet, concejal* (Instituto de Estudios Ilerdenses, 1973)
- Arribas Salaberri, Julio, P.**, *Genealogía y heráldica de Miguel Servet* (Lerida: Instituto de Estudios Ilerdenses de la Excma, 1972)
- Fernández, José Barón**, *Miguel Servet (Miguel Serveto). Su vida y su obra*. Prólogo de Pedro Laín Entralgo. (Madrid: Espase-Calpe, S. A., 1970)
- Sastre, Alfonso**, *Flores rojas para Miguel Servet* (Madrid: Editorial Sucesores de Rivadeneyra, 1967)

Palacios Sanchez, Juan Manuel, *El ilustre aragonés Miguel Servet; breve biografía del sabio español, descubridor de la circulación de la sangre* (Huesca: Consejo Superior de Estudios Oscenses, 1956)

Bainton, Roland H., *Hunted Heretic. The Life and Death of Michael Servetus 1511–1553*. (Boston: The Beacon Press, 1953, 1960)

Jacquot, J., „L’Affaire de Servet dans les controverses sur la tolérance au temps de la Révocation de l’Édit de Nantes,” in *Autour de Michel Servet et de Sébastien Castellion*, Becker, Bruno, ed (Haarlem: H D. Tjeenk, 1953)

Cavard, Pierre, *Le procès de Michel Servet à Vienne* (Vienne, Isère: Syndicat d’initiative, 1953)

Becker, Bruno, *Autour de Michel Servet et de Sébastien Castellion; recueil publié sous la direction de B. Becker*. (Haarlem H. D. Tjeenk Willink 1953.)

Fulton, John F. (John Farquhar), 1899–1960., *Michael Servetus, Humanist and Martyr; With a Bibliography of His Works and Census of Known Copies* (New York, H. Reichner, 1953.)

Zweig, Stefan, (1881–1942), *Right to Heresy. Castellio against Calvin*. Translated by Eden and Cedar Paul. (Boston: Beacon Press, 1951)

Drummond, William Hamilton, 1778–1865, *The life of Michael Servetus, the Spanish physician, who, for the alleged crime of heresy, was entrapped, imprisoned, and burned*, by John Calvin the reformer, in the city of Geneva, October 27, 1553 (London: J. Chapman, 1848.)

Wilbur, Earl Morse, *A History of Unitarianism. Socinianism and Its Antecedents*. (Boston: Beacon Press, 1945, 1972)

Doumergue, Émile, *Jean Calvin. Les hommes et les choses de son temps*. Lausanne, Paris: 1899–1927; Slatkine Reprints: Genève, 1969). Tome I–VII.

Bullón y Fernández, Eloy, marqués de Selva Alegre, *Miguel Servet y la geografía del renacimiento* (Madrid: Imprenta de Ramona Velasco, 1928; 3rd ed., 1945)

Zweig, Stefan, 1881–1942, *Castellio contro Calvino; ovvero una coscienza contro la forza*. Traduzione di Albina Calenda, (Napoli: Fiorentino, 1945)

Martinez Tomás, Antonio, *Miguel Servet un martir de la ciencia* (Barcelona: Araluce, 4th ed., 1940)

Zweig, Stefan, 1881–1942, *Castellio gegen Calvin* (Wien: H. Reichner, 1936)

Goyanes, José, *Miguel Serveto, teólogo, geógrafo y médico, descubridor de la circulación de la sangre, quemado vivo en Ginebra en 1553: su vida y sus obras, sus amigos y enemigos*. (Con 11 grabados) (Madrid: Hernando, 1933)

Welti, Albert Jakob, *Servet in Genf: Fünf Akte* (Genf: Druckerei J. P. Vibert, 1930)

Larson, Martin Alfred, 1897–, *Milton and Servetus; A Study in the Sources of Milton’s Theology* (Menasha, Wis.: The Modern Language Association of America, 1926)

Mackall, Leonard Leopold, *Servetus notes* (New York: P. B. Hoeber, 1919)

Fox, Arthur William, *Michael Servetus*, (London: y Arthur W. Fox, British & Foreign Unitarian Association, 1914)

Cuthbertson, David, 1856–1935., *A tragedy of the reformation, being the authentic narrative of the history and burning of the „Christianismi restitutio,“ 1553, with a succinct account of the theological controversy between Michael Servetus, its author, and the reformer, John Calvin.* By David Cuthbertson (Edinburgh, London: Oliphant, Anderson & Ferrier, 1912)

Gener, Pompeyo, 1848–1920, *Servet: reforma contra Renacimiento, calvinismo contra humanismo: estudio histórico crítico sobre el descubridor de la circulación de la sangre y su tiempo* (Barcelona: Maucci, 1911.)

Odhner, Carl Theophilus, 1863–1918, *Michael Servetus, His Life and Teachings* (Philadelphia: Lippincott, 1910)

Osler, William, Sir, 1849–1919, *Michael Servetus.*(Baltimore: Lord Baltimore Press, 1909.)

Trommershausen, Andrae, *Michael Servet: ein Martyrium in Genf: kulturhistorisches Zeitbild aus dem 16. Jahrhundert* (Publisher Chemnitz: G. Koezle, 1909)

Barth, Fritz, 1856–1912, *Calvin und Servet.* (Bern: A. Francke, 1909)

Dide, Auguste, *Michel Servet et Calvin.* (Paris: Flammarion, 1907)

Jacquinet, L. (Louis), *Histoire de la découverte de la circulation à Lyon* (Lyon : R. Schneider, 1904.)

Linde, Antonius van der, 1833–1897, *Michael Servet, en brandoffer der gereformeerde inquisitie* (Groningen, Noordhoff, 1891.)

Tollin, Henri, 1833–1902, *Mich. Servet und Mart. Butzer: eine Quellen-Studie* (Berlin: H. R. Mecklenburg, 1880.)

Tollin, Henri, 1833–1902, *Michaelis Villanovani (Serveti) in quendam medicum apologetica disceptatio pro astrologia : Nach dem einzig vorhandenen echten Pariser Exemplare, mit einer Einleitung und Anmerkungen* (Berlin: H. R. Mecklenburg, 1880.)

Tollin, Henri (and Nathanael, Wilhelm), 1833–1902, *Michel Servet; portrait-caractère* (Paris, Sandoz et Fischbacher, G. Fischbacher successeur, 1879.)

Willis, Robert, 1799–1878, *Servetus and Calvin; A Study of an Important Epoch in the Early History of the Reformation* (London: H. S. King & Co., 1877).

Menéndez y Pelayo, Marcelino, 1856–1912, *Historia de los Heterodoxos Españoles* (Madrid, 1877. Tom. II. 249–313)

Tollin, Henri, 1833–1902, *Ph. Melancton und M. Servet: Eine Quellen-Studie* (Berlin: H. R. Mecklenburg, 1876.)

Tollin, Henri, 1833–1902. Dr. M. Luther und Dr. M. Servet: Eine Quellen-Studie (Berlin: H. R. Mecklenburg, 1875.)

Tollin, Henri Wilhelm Nathanael, 1833-1902, *Biographische Beiträge zur Geschichte der Toleranz in drei Vorträgen ...* (1863-5), Frankfurt a. O., 1866, 80.)

Brunnemann, Karl, *Michel Servetus: ein actenmassige Darstellung des 1553 in Genf gegen ihn geführten Criminal - Processes* (Berlin: H. Muller, 1865).

Schade, Edouard, *Etude sur le procès de Servet*, (Strasbourg: Frederic-Charles Heitz, 1853, 68 p. 21 cm, These - Strasbourg. e: [F. Ramboz], 1844.)

Saisset, Emile Edmond, 1814-1863, *Michel Servet*. (Paris, [1848]. [585]-618, [818]-848p.) 1846

Rilliet, Albert, 1809-1883, *Calvin and Servetus: The Reformer's Share in the Trial of Michael Servetus Historically Ascertained* (From French with notes and additions, by the Rev. W. K. Tweedie) (Edinburgh, London: J. Johnstone, 1846)

Rilliet, Albert, 1809-1883, *Relation du procès criminel intenté à Genève en 1553*, (Genèv Author Schade, Edouard. 1839)

Trechsel, Friedrich, *Die Protestantischen Antitrinitarier vor Faustus Socinus*. (Heidelberg, 1839).

Sigmond, G. G. (George Gabriel), b. 1794., *The Unnoticed Theories of Servetus, a Disseratation Addressed to the Medical Society of Stockholm* (London: Printed for J. H. Burn, 1826)

Wright, Richard, 1764-1836, *An Apology for Dr. Michael Servetus: Including an Account of His Life, Persecution, Wrtings and Opinions* (Wisebech: Printed and sold by F. B. Wright, 1806)

Chauffepié, Jacques Georges de, 1702-1786, *The Life of Servetus* (London, Printed for the author, and sold by R. Baldwin, 1771)

Mosheim, Johann Lorenz, 1694?-1755. *Neue Nachrichten von dem berühmten spanischen Arzte Michael Serveto, der zu Geneve ist verbrannt worden* (Helmstaedt: Bey Christian Friedrich Weygand, 1750.)

Mosheim, Johann Lorenz, 1694?-1755. Johann Lorenz von Mosheim: *Anderweitiger Versuch einer vollständigen und unpartheyischen Ketzergeschichte* (Helmstaedt: bey Christian Friedrich Weygand, 1748.)

Benson, George, *A Brief Account of Calvin's Burning Servetus for an Heretic* (London: J. Noon, 1743)

Spon, Jacques, *Histoire de Genève. Rectifiée et augmentée par d'amples Notes*. (Genève Chez Fabri & Barrillot, 1730. Tome premier).

Mosheim, Johann Lorenz, 1694?-1755. *Historie van Michael Servetus den Spanjaart: bestaande in een omstandig verhaal van zyn gansche leven, geschreve boeken en ongelukkigen doot: getrokken uit schier alle schryveren, die van, voor of tegen hem de pen hebben opgevat* (Rotterdam: J. D. Beman, 1729). – Mosheim, Johann Lorenz, 1694?-1755, *Historia Michaelis Serveti quam Io. Laur. Moshemio ... placido doctorum examini publice ...* (Helmstadii: Stanno Bucholtziano, 1928).

Anonymous, *An Impartial History of Michael Servetus, Burnt Alive at Geneva for Heresie* (London: Printed for A. Ward, 1724)

A nemzetközi Szervét-irodalom alakulását figyelemmel követő Szervét Társaság (Spanyolország) a magyar nyelvterületen megjelent Szervét-tanulmányokat nem tüntette fel bibliográfiájában. A magyar Szervét-irodalom Révész Imre 1864-ben Pesten megjelent *Kálvin János és a kálvinizmus* című művével veszi kezdetét. A tudós református lelkész-író könyvét bíráló és méltató cikkek külön tanulmányt érdemelnek. A következőkben a teljesség igénye nélkül soroljuk fel az ismertebb, Szervét életével és/vagy teológiájával foglalkozó magyar nyelvű könyveket, tanulmányokat.

Révész Imre, *Kálvin János és a kálvinizmus* (Pest, 1864.), harmadik kiadás, Debrecen, 1909. 178–210.)

Szilágyi Ferenc, *Calvin és Servet* (Protestáns Egyházi és Iskolai Lap, Pest, 1864. 785–791; 817–824.)

Tollin Henrik, *Servét Mihály jellemrajza* (ford. Simén Domokos, Kolozsvár, 1878.)

Kanyaró Ferenc, *Unitáriusok Magyarországon tekintettel az unitarizmus általános történetére* (Kolozsvár, 1891. 25–44.)

Kanyaró Ferenc, *Unitárius történetírás és Kálvinortodoxia. (Servét és Kálvin)* (Kolozsvár, 1895.)

dr. Kovács J. István, *A Servét-pör aktái* (Francia, lt. és német nyelvből fordította dr. Kovács J. István, kiadják a magyar Kálvin fordítók, Pápa, 1909.)

Kálvin János, *A Szentháromság igaz hitének védelme a spanyol Servet Mihály borzasztó tévedéseivel szemben* (ford. dr. Tari Imre, kiadják a magyar Kálvin fordítók, Pápa, 1909.) *Servét Mihály harminc levele Kálvin Jánoshoz, a genfiiek prédikátorához* (ford. Veress Jenő, kiadják a magyar Kálvin fordítók, Pápa, 1910.)

dr. Kovács J. István, *Kálvin és Servét* (Kiadják a magyar Kálvin fordítók, Pápa, 1911.)

Gyenge János, *Servet Mihály pöre és Kálvin viszonya ahhoz* (Második kiadás, Nagyvárad, 1913.)

Borbély István, *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században* (Kolozsvár, 1914.)

Benczédi Pál, *Servét Mihály szerepe a reformációban* (Unitárius Egyház, 1915. X. évf. 4.5.6. szám. 53–56; 74–76; 87–89.)

Jankovics József, *Szentivanyi Markos Daniel nyomában* (Megyei Tükör, 1972. augusztus 13. V. évf. 717. szám)

Vörös István, *Servetus éneke* (Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, XVII. évfolyam, 1973. 1. szám 149–153.)

Spielmann József, *Servet az orvos* (A Hét, 1975. november 14. VI. évf. 46. szám)

Mikó Imre, *“Ülj veszteg itt, ha olyan szép vagy”* (A Hét, 1976. január 30. 5. szám)

Spielmann József–Sebestyén Mihály–Deé Nagy Anna, *Miquel Servetus műve és Erdély* (Korunk, 1981. 7–8. szám 599–602.)

dr. Ferencz József, *Restitution de Servet* (Unitárius Élet, 1981. 4. szám. 1.)

Bencze Márton, *Szervét Mihály (1511–1553)* (Unitárius Élet, 1986. 6. szám 5–6., 1987. 1. szám 5–6.)

Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén* (Humanizmus és reformáció 14., Akadémiai Kiadó, Bp., 1988.)

dr. Kiss Zoltán, *Emlékezés Szervét Mihály mártírhalálára* (Unitárius Élet, 1993. 6. szám 4–5.)

Gróf László, *Servetus Mihály élete és halála* (Cartographica Hungarica térképtörténeti magazin, 1994. december. 9–11.)

Kovács Sándor, *Servetus halálának 450. évfordulójára emlékeznek az unitáriusok* (Krónika, 2003. október 24–27. V. évf. 247.szám)

Kovács Sándor, *Gondolatok Servetus halálának 450. évfordulóján* (Szabadság, 2003. október 25. XV. évf., 246. szám)

3. Szervét-ikonográfia 1553–2003

A spanyol eretnek első arcképét 1553-ban Francisco Berodi festette, ezt júniusban a *Restitutio* fellelhető példányaival együtt elégette a vienne-i inkvizíció. Christopher Sichem által 1607-ben készített rézkarcnak szerencsésebb osztályrész jutott. Mindmáig ez a legismertebb Szervét-portré. Kevésbé ismertek a spanyol mártír emlékére veretett érmék. 1935. április 25-én a Magyar Numizmatikai Társaságban Faludi dr. tartott felolvasást egy emlékéremről, mely Szervétet és Kálvint ábrázolja. Szervét szemében egy kis száalka van, Kálvin szeméből azonban gerenda áll ki, s mégis ez utóbbi akarja ellenfelének a szeméből kezével kivenni a száalkát. A hátlapon egy gyertya és szemüveg van ezzel a felírással: „Mit használ annak gyertya és szemüveg, aki látni nem akar!” A Szervét-emlékérem numizmatikai érdekessége az, hogy ezen az érmén szerepel először a szemüveg.

A kisplasztikai alkotások mellett néhány szobor is őrzi Szervét emlékét. Ezeknél is fontosabb azonban a genfi Szervét-emlékmű, melynek szöveget Doumergue montaubani tanár, Kálvin életrajzírója és kiváló ismerője fogalmazta meg. „Nagy reformátorunknak, Kálvinnak tisztelő és hálás fiai, de elítélői egy tévedésnek, mely századéé volt, a reformáció és az evangélium alapelvei szerint való lelkiismereti szabadsághoz erősen ragaszkodva, emeltük ezt az engesztelő emléket 1903. október 27-én.” („Fils / respectueux et reconnaissants / de Calvin / notre grand Réformateur / mais condamnant une erreur / qui fut celle de son siècle / et fermement attachés / à la liberté de conscience / selon les vrais principes / de la Réformation et de l'Évangile / nous avons élevé / ce monument expiatoire / le XXVII. octobre MCMIII.”) A francia protestáns történelmi társulat titkára nem értett egyet ezzel a felirattal és a *Bulletin de la Société de histoire*-ban a következőt javasolta: „A

Champelen 1553. október 27-én máglyán megégetett Szervét Mihálynak, ama kor türelmetlensége áldozatának emelték ez engesztelő emléket Calvin protestánsai és barátai annak jeléül, hogy a hit dolgában minden kényszert visszautasítanak és az evangélium és szabadság iránt törhetetlen ragaszkodásukat nyilvánítják.” Az Avenue de Beau-Sejour és az Avenue de la Roseraie kereszteződésénél meghúzódó szerény gránittömb hátlapján a fennebb közölt szöveg, előlapján pedig a következő felirat olvasható: „1553. október 27-én halt meg a champeli máglyán az aragóniai Villeneuve-ből származó Szervét Mihály orvos, ki 1511. szeptember 29-én született.” (Le XXVII octobre MDLIII / movrvt sur la bvchet / a Champel / Michael Servet / de Villeneuve d’Aragon / ne le XXIX Septembre MDXI.)

Genf szabadelvű polgárai Szervét-szobor állítását is szorgalmazták, de tervüket a városi tanács elutasította, ezért a Genffel határos Annemasse-ban az Hôtel de Ville előtt állították fel Szervét bronz szobrát 1908-ban. Clotilde Roch szobrászművész alkotását a német megszállás alatt 1941-ben lerombolták és beöntötték, de szerencsére a Roch család megőrizte az eredeti szobor negatívját (öntési mintáját), és 1960. szeptember 4-én Annemasse városában újra felállították. 1908-ban Párizsban a Place de Montrouge-on Szervét újabb szobrot kapott. Jean Baffier alkotása a Francia nacionalizmusnak és katolicizmusnak a szimbóluma, a szobor felirata kálvinista-ellenes.

1911-ben újabb szoborral tisztelték meg a spanyol gondolkodót. Joseph R. Berard alkotását október 15-én a Vienne-i Jardin Publique-ben leplezték le. Az ünnepi beszédet Montet E. a genfi egyetem rektora mondta. (Részletet közöl belőle a KerMagv 1911. 382–383.) 1915-ben a Zaragozai Orvosi Fakultás bejáratánál leplezték le a Szervétet ábrázoló kőszobrot.

1931-ben szülőházát Vilanouvát (Sijena) jelölték meg bronz domborművel. Felirata EN ESTA CASA NACIO / MIGVEL SERVET / 1511–1553. 1960-ban Huesca városa állít bronz mellszobrot. 1960-ban készült el Diego de Rivera murális festménye, amely a Mexico City Kardológiai Intézet előcsarnokát díszíti. 1975-ben Villanueva de Sigena főterén emeltek szobrot. Madridban és Genfben utcát neveztek el róla, Spanyolországban kórház, Franciaországban iskola viseli nevét.

Budapesten a XIII. kerületben Szervét születése 475-ik évfordulóján, 1986-ban teret neveztek el róla, és emléktábla örökíti meg nevét a pestlőrinci unitárius templom falán. 2003. november 30-án Pestszentlőrinc unitárius templomában újabb Szervét-emléktáblát avattak.

4. Szervét-kultusz az unitárius kollégiumokban

A genfi tanács határozata értelmében a 450 esztendeje kivégzett Szervét Mihály emlékét az erdélyi unitáriusok évszázadokon át kegyelettel ápolták. Dávid Ferenc és munkatársai Szervétre úgy tekintettek, mint az antitrinitárius reformáció egyik előfutárára, aki társaihoz hasonlóan (Cellarius, Erasmus stb.) azon képek egyike, „kik az Kánaán földét dicsírnék és mind fejenként különb-

különb gyümölcsöt hoznának az Antikrisztus pusztájában való népnek”.¹ Közismert tény, hogy a 16. század második felében egyházzá szerveződő erdélyi unitáriusok előszeretettel kölcsönöztek szentháromság-ellenes argumentumokat a spanyol orvos-teológus fegyvertárából,² és ismert az a kellő bizonyítékokat nélkülöző feltételezés is, mely szerint 1569-ben Kolozsvárott Basilius István *Ének Servetusról* címen emlékezett meg az üldözött eretnekről. Tözsér-Uzoni *Históriájában* Szervétről írva, Basilius István költeményét és egy névtelen gyászdal ajánl az olvasó figyelmébe. Basilius Uzoni emlékezete szerint Szervétet vértanúnak írja, s Istvánnal, az Apostolok cselekedeteiben olvasható amaz első vértanúval hasonlítja össze.³

1570-nel bezárólag csipkerózsika-álomba szenderedett Szervét Transsylvaniaiban. 1665. május 13-án azonban, egy felsőbb akadémián bujdosó unitárius diák felébresztette a szendergő Szervétet azzal, hogy Londonban megvásárolta a *Restitutio* egy teljesen ép példányát, és néhány esztendő múlva hazahozta Kolozsvárra, hogy „itt vesztég üljön, ha már úgy is olyan szép”.⁴ Szentiványi Márkos Dániel későbbi püspök volt olyan szerencsés, hogy a szigetországban rátalált a könyvritkaságra. Aligha volt ez véletlen vásár, az erdélyi unitárius diák angol barátai révén juthatott hozzá a *Restitutió*hoz. És az sem lehet véletlen egybeesés, hogy Szentiványi példányáról legalább négy kópia készült a tizenhetedik században.⁵ Az Erdélybe került könyvritkaságról tudtak a „beavatottak”,⁶ és tudomást szerzett róla Teleki Sámuel is, aki már az 1760-as években szemet vetett a „szociniánus testvérek” rejtegette kincsre, és kész is volt azt hatvan aranyért megvásárolni. A sors fintora, hogy a mű ajándékként került Teleki birtokába az 1780-as években, főként Agh Istvánnak köszönhetően. A püspöki ládában jó száz évig csendesen lapuló *Restitutio* Telekinél sem nyughatott, hanem Bécs városába vándorolt, s a császári Bibliotheca féltett kincsévé lett.⁷ Köztudott, hogy a *Christianismi*

¹ Dávid Ferenc, *Rövid magyarázat ... Albae Juliae 1567*. Faksimile kiadása és modern átirata Pálfi Márton jegyzeteivel, Kolozsvár 1910. 38. Vö. *Két könyv az Egyedülvaló Atyais-tennek ...*, Kolozsvár 2002. 21. 116.

² Vö. Borbély István, *A magyar unitárius egyház hitelvei a XVI. században*, Kolozsvár 1914. 15–50. Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest 1988. 24–72.

³ János Kénosi Tözsér-István Uzoni Foszto, *Unitario–Ecclesiastica Historia Transylvaniae*, Vol. I. 127., RMNY I. App. 27A. Balázs Mihály, *István Basilius*, Bibliotheca Dissidentium, 1990, Tome XII. 89.

⁴ A *Restitutio* erdélyi példányának címlapján barokkos betűkkel a következő bejegyzés olvasható: „Üly vesztég itt, ha olyan szép vagy”.

⁵ Robert Wallace, *Antitrinitarian Biography*, London, 1850. Vol. I. 421–461.

⁶ Agh István 1734–1743-ban vezetett Diariumának (Ms.U. 1158) 178. levelén a következő bejegyzés olvasható: „NB! Idem (Samuel Crellius) kért, hogy kérdéssem az Atyafiaktól Erdélyben kívül legyen Restitutio Christianismi Michaelis Serveti minthogy T. S: Iványi Uram egyét Erdélybe vit volt.”

⁷ A *Restitutio* történetét lásd: Spielmann József, Sebestyén Mihály, Deé Nagy Anna, *Miquel Servetus műve és Erdély*, KORUNK 1981. 7–8. szám 599–602. Vö. Hunger Herbert von, *Michael Servet und das Exemplar seiner Restitutio Christianismi in der*

*Restitutió*ból csak három példány maradt fenn. 1695-ben Edinburgh egyetemi könyvtára hozzájutott egy csonka példányhoz, ez talán a Kálviné volt. Közel egy évszázad múlva, 1793-ban De Lavallière herceg (1708–1780) híres könyvtárának árverésén bukkant fel egy másik példány, melyet a francia Királyi Könyvtár 4120 francia fontért vásárolt meg.⁸ E példányért folyó versengésben II. József ügynökei alulmaradtak a francia Bibliothèque Royale-lal szemben, de a császárt 1786-ban kárpótolta a Telekitől kapott teljesen ép *Restitutio* példánya.

Hogy az Erdélyben őrzött, és a mindenkori püspök gondviselésére bízott könyv nem volt napi olvasmány, azt nem nehéz elképzelni. A *Restitutio* „veszteg ült” a püspökládájában⁹, s hogy olvasták-e azt olykor-olykor tudós tanáraink, számunkra rejtély marad.

A kollégium diáktársadalma természetesen hallott Szervétről. A jeles professzorok hol több, hol kevesebb rokonszenvvel rajzolták meg az eretneknek bélyegzett tudós szellemi arcélét. A teljesség igénye nélkül vizsgáltuk meg azokat a legfontosabb kéziratoshistóriákat, melyek tudományos apparátusuknak köszönhetően alapos bevezetést nyújtottak az antitrinitarizmus történetében elmélyülni vágyó diákoknak. Kézirattárunkban, Szentábrahám *Az Isten Ekklesiájának sokféle változásairól ...írott szent Historiája* (Ms.U. 1663.) elsősorban az unitáriusoknak tetsző „heréziseket” ismerteti. Ebben Szervétről mértéktartó és rövid alig néhány mondatos tényszerű tudósítást olvashatunk. Szentábrahám *Históriájánál* jóval izgalmasabb az Agh István által előadott egyháztörténet.¹⁰ Itt a 16. század eseményeinek tárgyalásánál

Österreichischen Nationalbibliothek, BIBLOS, 1952, Heft 3–4. 61–78.; Josef Stümmvoll, *Geschichte der Österreichischen Nationalbibliothek*, Bd. I. Wien 1968, 277.

Lawrence and Nancy Goldstone, *Out of the Flames*, New York, 2002. 233–234. című munkájukban az erdélyi példány sorsát tárgyaló fejtegetés megmosolyogtatóan naiv.

⁸ Lawrence and Nancy Goldstone, *Out of the Flames*, Century–London, 261–266. Vö. Kelecsényi Gábor, *Múltunk neves könyvgyűjtői*, Bp. Gondolat, 1988.

⁹ Itt mondok köszönetet Bíró Gyöngyi kutatónak, hogy Agh István diáriuma (4. jegyzet) és az 1737-ben készült regestromra felhívta a figyelmem. Az Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárában a Reg.A. Fasc.H. Nr.70. alatt olvasható a *Püspöki ládában találtattak regestrációja 1737-ben*. Servet *Restitutiója* a regestrom 103. levelén szerepel.

¹⁰ Mss. 459. Erdélyi Múzeum Kézirattára.

Az Isten / EKLESIAJANAK / a világ teremtésétől fogva ez / utolsó üdökgig lött sokféle vál / tozásairól írott / HISTÓRIA / melyet / Nagy ítélettel egyben szedett, s / tanítványainak a kolosvári Magyar / utczai kollégiumban / nagy haszonnal elejtkben olvasott De / ák nyelven, tiszteletes, Tudós AGH ISTVÁN / uram az Erdélyi Unitária Ek / lésiáknak superintendense, s a / Deáki Társaságnak bölts kormányzója /1765 esztendőben.

Agh *historiájának* fordítója az első levélen levő bejegyzés tanúsága szerint Gejza József volt. „Interprete Josepho Gejzanovio Colegii Seniore. Aetat. Anno 25. Xti nati 1767.” A borsarkokkal díszített nyolcadrét karton borítólap belső tábláján a következő bejegyzés olvasható: „Ez a könyv Gomb Kötő / Balla Samuelé vette az 1769 / Dik Esztendőben Sz: György / Havának 15 dik napján. / Anno Domini 1772. Die 18 Maji / Én Illyefalvi István ezen Köny- / Vet meg vöttem Gombkötő Balla / Sámuel Komám Urtól.” Tudjuk, hogy ez a Gombkötő fizetett Gejzának Derzsi Gergely István *Tractatus Theologico–Diacriticus* c. munkájának fordításáért. Valószínűnek tartjuk, hogy ez a fordítás is Gombkötő megrendelésére készült.

az egyházat megjobbító reformátorok neve között Szervét is szerepel, és a néhai püspök méltatja is az orvosdoktor a kisvérkör felfedezéséért, de a teológust igencsak elmarasztalja homályos filozófiai rendszeréért. „Ha az Servetus Krisztusról és a Szlélekről való írásai szorgalmasan meg olvastatnak – írja Agh István – össze vettetnek a Kalvinustól íratott keresztényi tanítással, talán inkább ítéltetik Kálvinus unitáriusnak vagy legalább áriánusnak mint Servetus;”¹¹

Sommásan ez Agh István véleménye Szervétről. Ha rövid ideig is, de előkerülhetett a püspöki láda mélyéről a *Restitutio*, s hogy Agh tetszését nem nyerte meg, azt bizton állíthatjuk. Túlságosan merész de talán nem minden alapot nélkülöző feltételezés, hogy Agh „fel nem foghatván Servet filozófiáját” könnyebb szívvel vált meg a *Restitutiótól*. Az egészen világos, hogy a mű elajándékozásában elsősorban egyházpolitikai megfontolások vezették a püspököt, aki Telekiben az unitáriusok sérelmeit orvosló bécsi patrónust látta. *Habent sua fata et sua secreta libelli*.

Az, hogy a diáktársadalom mennyit fogott fel Szervét rendszeréből, nem nehéz kitalálni: jóformán semmit. A kolozsvári, tordai és székelykeresztúri kollégium unitárius diákjai mégis előszeretettel másolták azokat a hosszabb-rövidebb énekeket és verseket, melyek Szervét mártíriumát dicsőítették.

Az Unitárius Kollégium kéziratárában – jelenleg Akadémiai Könyvtár kolozsvári fiókja – kilenc, Szervét életét tárgyaló kéziratot őriznek, ebből öt gyászvers. A többnyire 18. századi vegyes kolligátumban fellelhető másolatok 86 négy soros versszakban siratják el az igaz vallásáért megégetett hű Servetus Mihályt.¹² Az Erdélyi Múzeum-Egyesület Kéziratárából három

¹¹ Uo. 310b. „Tarrahoniai Spanyol Servetus Mihályt Villanueva városából való híres orvos Doktort, kiis az orvos Doctorok között legelőszer írt a vérnek az egész testet kerülő folyásáról, melyet azután egy Harvens nevű Anglus megmetszett állapotokon látható példájával megbizonyított, amint ez az igazság igen világosan megtetszik az ő Isten s isteni dolgok felől írott igen híres munkájából, melyet Restitutionem Christianismi, vagy a Keresztyén Vallás helyreállításának nevezett, és aki jóllehet a maga idejében orvos doktor is, matematikus is jeles volt, s a deák tudományon kívül görögül is, sidóul is tudott, az Isten felől való dolgokban mindazonáltal olyan homályos volt, talán az akkori Filozofálásnak homályos volta miatt, hogy ugy itélem, vagy alig, vagy éppen nem is lehetett ötet megérteni. Bizony abból az ő könyvéből, mely a keresztény vallás helyreállításának nevezetik, eléggé meg nem lehet határozni micso-da értelemben volt, (és) a Krisztus felől és a Sz. Lélek felől.

És jóllehet bizonyos az, hogy nem tetszett ő neki az Háromság felől való tudomány, amely ellen midőn annál, amint illik vala bátrabban szollana s írna, Genévában elevenen megégetette Kálvinus; mindazonáltal, ha az ő Krisztusról s Sz. Lélekről való írásai szorgalmasan meg olvastatnak, össze vettetnek a Kalvinustól íratott keresztényi tanítással, talán inkább ítéltetik Kálvinus unitáriusnak vagy legalább áriánusnak mint Servetus; jóllehet Servetus Hoffmanustól s másoktól Unitáriusok pátriárkájának tartatik.”

¹² Vö. Ms.U. 80/E. *Calvinus Jánostól Gyenevában ártatlanul megégetett Servetus Mihálynak utolsó tisztesség tétele*. Ms.U. 1183/B. *Calvinus Jánostól Gyenevában igaz vallásáért ártatlanul megégetett Servetus Mihálynak utolsó tisztesség tétele*. Ms.U. 1274/B. *Egy Jesus Krisztus tudománya mellett halált szenvedő igaz Martyrnek, úgy mint néhai Servetus Mihály uramnak keserves historiája, a kiis midőn inkább engedelmeskednék Istennek, mintsem embernek, a Jézus Christus tudományáért tüzzel megégető hált [így!] szenvedé; amikor is mélt-*

olyan unitárius kolligátum került elő, amely Servetus énekét tartalmazza.¹³ A legősibb kolligátum 1741-ben, a legfrissebb 1773 után íródott. Az ún. Bíró Mózes énekeskönyve utolsó darabjának¹⁴ nótajelzéséből – *Téged, hű Servetus...* kezdetű énekből – feltételezhetjük, hogy a 344 soros *Servetus ének* dallama ismerősen csengett 18. század unitárius diákjának.

Servetus énekéről nem sokat tudunk. Kanyaró szerint¹⁵ a 17. században íródott, és nem azonos a Basilius szerezte énekkel. Erre Uzoni alapján a fentiekben már utaltunk, van azonban Uzoninak egy figyelemre méltó megjegyzése: „Basilius Servetet vértanúnak írja, s Istvánnal, az Apostolok cselekedeteiben olvasható amaz első vértanúval hasonlítja össze.” Czeglédi György és Károlyi Péter református prédikátor is, mára már elveszett munkájában ezt rója fel: „Basilius István nem tudjuk ki bosszúságára, Servetust martyrnak méri írni egy énekében, társul adván melléje az Sz. Istvánnak” etc.¹⁶ Meglehet, hogy az erdélyi unitárius prédikátor, a latin nyelvű elégiákat terjesztő nemzetközi körtől indíttatva¹⁷ anyanyelven örökítette meg Servet tragédiáját.

Az Unitárius Kollégium Kézirattárában az Ms.U 1274/B jelzet a következő címet viseli: *Következik egy Jesus Christus Tudománya mellett halált szenvedő*

tán felkiálthata a Szent Istvánnal ilyenképpen: Uram nem tulajdonítsd nékek e bünt, mert nem tudják mit cselekszenek. Ms.U. 1408/B *Calvinus Jánostól ...*, Ms.U. 1786/B *Calvinus Jánostól*

...
¹³ Vö. Mss. 1776 Vadadi–Hegedűs kódex 42a.–49a.; Mss. 3402 Vegyes kolligátum 36a.–43a. és az Mss. 2685 3a.–14a. Bíró Mózes énekeskönyve. Az ún. Vadadi–Hegedűs kódexet Vadadi András tordai diák másolta 1741-ben Tordán–, míg a Bíró Mózes énekeskönyvét 1773 után, feltehetően Kolozsváron másolták. A harmadik vegyes Kolligátum 1744-ben készült, másolója énlaki Kerestély Mihály volt.

¹⁴ Az Méltóságos Gubernium kemény parancsolatnyának alkalmatosságával el osztat kolozsvári Romana Catholicum Reformatum és Unitarium Collegiumoknak HISTORIÁJA. Nevezetesen pedig azok közül az Unitarium Kollegiumban megtsendesedett hét musáknak [Agh István, Pálfi Benjamin, Fejérvári Sámuel, Deáki Ferenc, Varallyai Mihály, Vargyasi Jozseph] szomorú emlékezete. Mely ugyan az őh Tordai Venerabile Inclytum Unitarium Collegiumban Tanuló Káli nemzetes Ifiab Nagj János togatus által magyar versekben foglaltatván kibotsátott Thordán E szomorú zajjal folyó 1771–ik Esztendőben Sz. György havának 29–id napján.

¹⁵ Kanyaró Ferenc, *A Brassai-kódex históriás énekei*, Történelmi Tár 1896. 122.

¹⁶ Kénosi Tözsér János, *De Typographiis et Typographis Unitariorum in Transylvania*, kiad. Földesi Ferenc, Szeged, Scriptum Kft., 1991. (Adattár 32.) 129.

¹⁷ Wilbur, Earl Morse, *A History of Unitarianism Socinianism and Its Antecedents*, Harvard University Press 1945. 197–212.

Szacsvai Sándor református vallású szerkesztő és politikai hírlapíró (Ms.U. 1840.) *Egy ritka elmebeli tehetségű spanyolnak, Servetus Mihálynak élete és halála; a melyet Mosheimiusból kihalászott és igen rövid magyar köntösbe öltöztetett Léczfalvi Szacsvai Sándor c. kéziratos fordításához a következő megjegyzést csatolta: „Stanislaus Lubieniczki nevű Sociniánus lengyel egy oratiót adott ki diákul, amelyet az ő égetése helyén kellett volna mondani az Igaz Isten és az ő fia ismeretéről. Ezt Gottfrid Arnold a Servetus emlékezetére németre fordította. Halála után sok tudós emlékeztető diák, német és francia verseket és oratiokat nyomtattak; amelyek egy nyomtatott nagy könyvben össze vannak szedve és ott hosszasan megmutatva, (kiemelés tőlem – K.S.) hogy Servetus Mihály rettenetes halálának az oka egyedül Kálvinus János, aki maga is megvallotta.”*

igaz Martyrnak, úgy mint néhai Servetus Mihály uramnak keserves Historiája, a kiis midön inkább engedelmeskednék Istennek, mintsem Embereknek a' Jesus Christus tudományáért tüzzel meg egető hált [sic!] szenvedé; a mikoronis méltán fel kiálthata a Szent Istvánnal ilyenképpen: Uram nem tulajdonítsd nékiek e bünt mert nem tudják mit cselekszenek Act 7,60.

A kéziratot a 18. század elejére datálja a szakirodalom. A cím alapján akár Basilius elveszettnek hitt szerzeményére is gondolhatnánk, Czeglédiék idézett vádja is megerősíthetne ebben, hipotézisünk azonban gyenge lábon áll. Szövegvariáns hiányában Basilius szerzősége nem igazolható, de azon érdemes elmerengeni, hogyan az ismeretlen poéta a korábbi Servet – István vértanú toposzt felhasználta.

Tartalmában ez a másolat sem tér el az ismert szövegváltozatoktól, és ebben az esetben is gyanítható, hogy Castellio *Contra Libellum Calvini* c. művéhez csatolt appendix, a *Historia de morte Serveti* szolgált alapforrással. Szervét halálának Castellio által megírt históriáját az unitárius kollégium diákjai nagy buzgósággal másolták és *Quomodo judicatus et occisus sit Michael Servetus* címen három betűhív változatban hagyták az utókorra.¹⁸

A Castellio elbeszélése alapján szerzett *Servetus ének*nek több szövegváltozata ismeretes, van azonban egy rövidebb, mindössze hét strófás *Uram Jézus, tőlem ne fuss* kezdetű, a szakirodalom által ugyancsak *Servetus éneke* címen nyilvántartott költemény is. Ezt Vörös István, az egykori unitárius kollégium magyar irodalom szakos tanára egyik tanulmányában¹⁹ a régi magyar költészet „gyöngyszemeként” emlegeti. Nótajelzéséből következtethető – *Isten hozzád félelemmel* –, hogy azt unitárius gyülekezésekben énekelték. Ennek a *Pécsi Disputával* egy időben keletkezett éneknek több másolata maradt fenn, a legsikerültebb – mondja Vörös István – az általa 1969-ben felfedezett változat. Stoll Béla valamint Szabó T. Attila bibliográfiáinak²⁰ adatait felhasználva felkutattuk az Erdélyben elérhető kéziratokat²¹. Az Erdélyi Múzeum Kézirattárában (az Mss. 3204 jelzetű *Vegyes kolligátum*), valamint a Székelykeresztúri Molnár István Múzeumban (62-es számú *Czombó Mózes énekeskönyve*) őrzött szövegváltozatot²² a Vörös István által közzétett vari-

¹⁸ Vö. 725/B, 1408/A, 1447/C. Nyomtatásban legutóbb, Hillar Marian, *The Case of Michael Servetus (1511–1553) – the Turning Point in the Struggle for Freedom of Conscience*, Texts and Studies in Religion, Volume 74. 1997., 407–409.

¹⁹ Vörös István, *Servetus éneke*, Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények XII. évfolyam, 1973. 1. szám 149–153.

²⁰ *A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1556–1840)*, ed. Stoll Béla, Bp. Akadémiai, 1963. 203:42a.; 210: 36a.; 222:1.; 315:3a.; 337:181a.; 357:75a.; 558:94. Szabó T. Attila, *Kéziratok énekeskönyveink és verses kézírataink a XVI–XIX. században*, Zilah, 1934. 119, 170, 204.

²¹ A Marosvásárhelyi Teleki Tékában az Mss. 0607/1–2. kézirat 197–208. levelein szintén Servetus éneke olvasható, de ezt még nem vetettük egybe a Kolozsváron levő másolatokkal.

²² Itt mondok Köszönetet Molnár Kálmánnak, nyugalmazott muzeológus–restaurátornak, hogy a keresztúri Múzeumban őrzött 62. számú kéziratból *Servetus éneket* kérésre lemásoltam.

ánssal összehasonlítva több eltérést is megfigyelhetünk. Szervét haláltusájában elhangzott utolsó fohásza, Jézushoz intézett segélykiáltása lírai parafrázisának másolatakor egészen bizarr elírások történtek. Vörös István is megjegyzi tanulmányában, hogy a másoló sok esetben nem tudhatott magyarul, mert különben a „neveddel téríts helyett nem másolta volna így: nevedet hints”! A másolók által rendszeresen elírt sor így hangzik: „Reám tekints, neveddel hints/téríts”. A Székelykeresztúron őrzött másolat alighanem az eredeti alakot örökítette meg, mert a *neveddel téríts* helyett, *véreddel hints* alakban közli a verset, és így ez egészen más, teológiailag is elfogadható értelmet nyer: „Uram Jézus, tőlem ne fuss, / Mert én hű szolgád vagyok. / Reám tekints, véreddel hints / mivel kéniam nagyok.” A satisfacito tanának sajtóságos unitárius értelmezése eredményezhette a fent említett szövegrontást, s azt, hogy egyik-másik másoló Jézus nevének nagyobb jelentőséget tulajdonított, mint vérének. A legkedvesebb elírás az utolsó strófában olvasható. Krisztus szolgálói és vallói itt azért könyörögnek, hogy urukat soha meg ne tagadják. A keresztúri példányban egészen esendő emberi vonásokkal egészül ki ez a könyörgés. „Engedd, hogy megvalljanak, / Te szolgáid s vallóid, néha megtagadjanak.”

A Castello históriája ihlette, hosszabb Szervét-ének is tartogat néhány érdekes meglepetést, de mielőtt szövegét teljes terjedelmében közölnénk, hadd mondjunk el előljáróban néhány mondatot.

Műfajilag a hősköltemény és a gyászvers határmezsgyéjén helyezkedik el, talán inkább eposz, mint gyászvers. Ez is invokációval kezdődik, a sírig hű Szervét Mihályt, Krisztus hű szolgáját, hívja segítségül a poéta (1–2) műve megírásához. Ezután az unitáriusok kedvelt motívumára, az 1Kir 19,18-ra hivatkozva, az igazak hűségét dicséri,²³ majd belekezd Szervét élettörténetébe (3–8). A cselekmény drámaiságát a főhős bécsi elfogatása és csodálatos szabadulása fokozza. (9–14.) Mielőtt a jámbor szerzőt megmosolyognók, amiért a forrásul használt latin szövegből Vienne-t Bécsnek fordítja, két elrettentő példával élek. Tempfli Imre: *A Báthoryak valláspolitikája – egyébként nagyszerűen dokumentált, 2000-ben publikált könyvében – Servetről* ezeket írja (23. oldal): „... a *Christianismi Restitutio* című Bécsben, névtelenül kiadott stb.”, majd ugyanott lábjegyzetben több hasznos információt közöl, amiből megtudjuk, hogy a spanyol eretnek Strassburgban, Párizsban, Lyonban és Bécsben lakott. De szóljon most egy protestáns fordító is, 2003-ban a Kálvin Kiadó gondozásában és Galsi Árpád fordításában jelent meg Willem Van’t Spijker *Kálvin élete és teológiája* c. műve, és a fordító minden különösebb aggály nélkül magyarít: „Servetet Bécsben kihallgatta az inkvizíció, majd 1553. június 17-én részben a Kálvin által rendelkezésére bocsátott bizonyítékok alapján stb.” (86. oldal).

Ezután az intermezzo után térjünk vissza – „Bécsbe” – oda, ahonnan Szervét csodálatos módon megmenekül, s ahonnan régi szövetséges társá-

²³ A 3–4. vers kísértetiesen emlékeztet Paleologus *testes veritatis* (igazság tanúi) koncepciójára. Vö. *Földi és égi hitviták ...* 84–86.

hoz, Kálvinhoz indul. A versben püspökké előléptetett reformátor „tsalárd-ságáról” mit sem sejtő, jámbor Szervét Genfben Kálvin „véres kezébe akad” (15–20). És itt kezdődik az elégia egyik legszebben kimunkált része, Szervét és Kálvin párhuzamos bemutatása. Az üldözött eretnek vasárnap érkezett Genfbe, és első útja természetesen a templomba vezetett. Itt sírva hallgatta Kálvin predestinációról szóló prédikációját, de nem a meghatódottság csalt könnyet szemébe, hanem az a hamis tudomány, amit volt szövetségese, a „Philosophiából” és nem Krisztus evangéliumból „mutogatott” meg az együgyű népének (20–25). A könnyek elárulták a „bécsi” börtönből menekült idegent, a prédikációt hallgató egyik atyafi Szervétet besűgja, és Kálvin parancsára azonnal elfogják. Az itt kezdődő párbeszéd remekbe szabottan ecseteli a két jellem közti különbséget. Kálvin „pokol szemekkel” tekint áldozatára, és mindjárt fejére olvassa a vádat: nem hisz az egy lényegű, három személyű Istenben, a szentháromság bölcs „decretumában”. Szervét kérdéssel felel a vádra, s ellenfele úgy megijed, hogy színe is elvesz, de azért marad annyi ereje, hogy leszálljon a katedrából, és arcul köpje a Krisztusra apelláló Szervétet. Ez igazi szenthez illő jámborsággal tűri a megaláztatást, tekintetét a mennybéli Krisztusra emelve hagyja, hogy lábára béklyót, karjára bilincset vessenek. A börtön sanyarú körülményeinek felidézésével folytatódik a történet (26–42), s az ismeretlen szerző nem fukarkodik Júdásnak, Kajafásnak, Pilátus és Heródes barátjának titulálni Genf főpapját. A következő szín (43–47) a Kálvin házában játszódik, itt szavazással döntenek az eretnek élete felől. Az már csak természetes, hogy a perre behívott papok emberségesebb nemét javallják a büntetésnek, de hiába a többség „voxa”, Kálvin ellentmondást nem tűrően megégettetést parancsol. Mesterien van ez a versszak is komponálva (45). A provokál, akuzál, kondemnál, promulgál ígék nemcsak rímelnék egymásra, de jól érzékeltetik Szervét kiszolgáltatottságát. Két strófával fennebb (42) is Kálvin szignifikál, konvokál, provokál, a vádlottnak pedig az sincs, ki őt „defendálya”. Az is felettébb beszédes, hogy a „bécsi” pápisták valósággal csodálták Szervét állhatatosságát, a genfiak pedig a köpdősésen, káromlason nem tudnak túllépni.

A továbbiakban Dániel csodatevő erejét és Gamáriel bölcsességét hívja segítségül a szerző, hogy csodát téve hőst mentse a haláltól, de sem az óloszövetségi próféta, sem a bölcs rabbi nem segíthet. Kálvin arra akarja rávenni Szervétet, hogy tagadja meg ember Jézusát, cserébe megkegyelmez életének, sőt, ha megtér, szószerket kap jutalmul (48–52). Szervét gyönyörű apológiája és hitvallása méltó felelet a kísértésre, de (53–56) Kálvin ezt is durván félbeszakítja, és áldozatát átadatja a hóhérnak. A „kopasztó” helyen sem hagyják szegény elítéltet békén, itt Kálvin paptársai kísértik, „legyen református, meg nem égettetik” (57–59). A hatásos Szervét–István vértanúpárhuzam bemutatására itt kerül sor (60). A meggyőzés kudarcát látva a papok áldozatukat átadják a hóhérnak, aki hozzálát a kegyetlen feladat elvégzéséhez, miközben a papok az áldozat fejére kerülő szurkos, kénköves koszorút készítik el. Megrendítően szép, ahogyan Szervét fennszóval megvallja

Krisztusba vetett hitét, és ahogyan érte halálba megy. A mártír e hitvallása a hóhért annyira megrendítette, hogy „ina szakadt”, s lelkiismerete tiltakozására megtagadta feladatát. A fegyveres fenyegetés és a megvesztegetés azonban megtette hatását (60–69). A máglyát meggyújtotta, s ezzel megkezdődött Szervét haláltusája, mely akár a Krisztusé is lehetne (70–73). A kivégzés után az elítélt hamvait Kálvin összegyűjtette, majd megátkozta és szétszóratta. E pogányokhoz is méltatlan tettét kéri számon a szerző (74–77). Erős meggyőződése, hogy az igazságos Isten összeszedi mártírja könyveit, összeszerkeszti hamvát, s csontjait, s a mennyország javaival jutalmazza hiteit (78–79). A szerző a perorációban helytállásra, mártíriumot is vállaló hitre buzdítja az olvasót (80–86.)

Próbáljuk meg időben elhelyezni a névtelen poéta művét!

A fennmaradt Servetus-énekek minden másolata 18. századi. A szerző két versszakban (48., 64.) arról beszél, hogy az Ember Krisztust megvallók osztályrésze „ma is” az üldözés. Ebből messzemenő következtetést nem vonhatunk le, mert János Zsigmond halálát követően egy-két évtizedet leszámítva a Türelmi Rendeletig bőven volt része az unitarizmusnak üldözésben. A predestináció tanának említéséből, és a reformátusok elleni éles kirohanásokból esetleg arra következtethetnénk, hogy a református fejedelmek alatt íródott. Az igazság tanúi bemutatásánál (3–4) azonban a bálványok előtt térdet nem hajtók hűségét dicséri a névtelen poéta. A „bálványozó” kifejezés inkább érthető a katolikusokra, mintsem a protestánsokra. A perorációban is az áll, hogy „szükség nekünk a vérig küsködni, ha megkívántatik halálra is menni”, de ez sem ad szilárd fogódzót a datálás kérdésében. A 17. század eleji szombatos üldözések vére mentek, s közhely az is, hogy a református fejedelmek egyike sem rajongott az unitarizmusért. Abból, hogy a szerző nevén nevezi a református és unitárius felekezetet, arra következtethetnénk, hogy a 17. század első évtizedeiben születhetett ez az ének. A hangsúlyos magyar verselés, a szépen egybecsengő rímek is ezt az álláspontot látszanak igazolni. Ugyanakkor néhány jellegzetes 16. századi toposzt találunk: pl. a Basiliusnak tulajdonított Szervét–István vértanú-párhuzam, a Matthias Vehe Gliriusra visszavezethető erős predestináció-kriticizmus, a Paleologusra utaló „igaz tanúk”-koncepció.

A tetszetős hipotézisek megfogalmazása után biztosabb fogódzót keresünk. A fennmaradt kéziratos másolatok kivétel nélkül a 18. században készültek, és erős a gyanúnk, hogy az éneket is valamikor a 18. század első évtizedeiben vetette papírra az unitárius kollégium névtelen diákja. *Servetus éneke* nem a tudós gondolkodóról, hanem a vértanúságot vállaló jámbor keresztényről szól, nem Szervét filozófiája érdekelte a korabeli diáktársadalmat, hanem mérhetetlenül nagy áldozata, mártíriuma adott pennát a verselő kezébe, hogy csendes, gyertyafüsttől kormos estéken élesztgesse a „Gyenevában ártatlanul megölt Servet Mihály” emlékét, s mellette talán azokat is, akik a gondolatszabadságért életükkel fizettek.

1.

Téged hiv Servetust Christusnak szolgáját
Sok szenvedéseknek rettentő példáját
Keresztény Vallásnak tükörit formáját,
Siratlak ha kezem birhattya pennáját.

2.

Tudom egész világ hallotta hiredett
Genevában miként kénozták testedet
De meg nem ölhatték artatlan Lelkedet
Könyvhullással énis emlitem nevedet.

3.

Illyés idejében felesen valának
Bálnak térdet s fejet kik nem hajtottanak
Noha ez világon ök nem láttattanak
Titkon igaz Hitben de meg marattanak

4.

Szintén ugy mint régen ma meg reaszthattya
Az Isten Saulust²⁴ meg jámborithattya²⁵
Bálványok közötis hivet meg tarthattya
Onnanis szolgáját böltsen ki hozhattya.²⁶

5.

Spanyol Ország vala Servetus Hazája
Hol AntiChristusnak tündöklük fáklýája
De ott is Istennek volt gondgya reája
Mert tsudálatosan lön Christus szolgája.

6.

Mert mint hiv szolga ö²⁷ Talentumával
Sok Lelket térített szoval s írásával
Nem szegjenlette meg vallani szájával
Hogy az Enber Jesus ül Menyben Attyával.

7.

Kristusnak az ördög tudgyuk ellensége
Krisztus Hiveivel nintsen edgjessége²⁸
Servetuisis²⁹ ennek tsalárd Mestersege
Meg fogatta s' nem lett szegénynek mentsége.

²⁴ Quart.Hung 410. ff. 181–188. „Kösziklára épült Ház Ostroma, avagy Oly rövid, de világos Historia, melyben a Magyar országi Protestáns Eklésiák nyomorgattatások ... Világ eleibe adattatott ... az 1676. Esztendőben”. Bod Péter fordítása Kocsi csergő Bálint latin munkája nyomán. Másolat, Marosvásárhely 1780. 199. f. 210X170 mm. Poss: Literati Nemes Samuel, jankovich M. 1821. OszK. „... A Kristus Saulust.”

²⁵ Ms.U.1183 meg bátoríthatja.

²⁶ Az Ms.U. 1408/B a 4.vers utolsó sora és az 5. vers hiányzik.

²⁷ Ms.U. 1408. 80/A. Quar.Hung 410. szerint „szép talentumával”.

²⁸ Ms.U. 1183. „Krisztus hütévelis nincs neki ...”

²⁹ Az Mss. 1776. és Mss. 2685 másolója szerint: „Calvinus is ennek csalárd mestersege”.

8.
Mint setétség Nap fényt el nem szenvedheti
Az igaz a hamist úgy nem szeretheti³⁰
Az Országból ezért de³¹ kiüzetteti
Mint egy Eretneket pokolra vetteti.

9.
Bujdosik Servetus el hatta hazáját
El hatta Kristusért Jozzagát s Marháját³²
Ingjen sem emlitti már kintses ládáját
Mert el hozta könyvét s' úti kis páltzáját.

10.
Ezen sem nyukszik meg az ördög munkája
Bétsben elérkezik tsalárd practikája
Meg hallya a Papok³³ Akadémiája
Fel budul s' ellene indul³⁴ armadája.

11.
Kevés üdö alatt Servetust talállyák
Meg fogván veszszőkkel igen meg rongallyák
Ember Jezust ha meg tagadná próballyák³⁵
Álhatatosságát magokis tsudallyák.

12.
Mihellyen³⁶ Servetus Bétsben vitettetik
Nagy örizet alat vasban verettetik
Kérdésben mit vetet fel semmis tétetik
Sötét mély Tömlöczben egyedül vettetik.

13.
Az Kristus halálra senkit nem kereset
De az Pápának³⁷, hogy ebben hire esett
Rettenetes átkot reája kereset
Rómából izente várnának keveset³⁸

14.
Az alatt Servetus Kristus intéséből
Szabadulást keres³⁹ keserves ügjéből

³⁰ Ms.U. 1183. „Az igazt a hamis úgy nem szenvedheti” Ms.U. 80/A. „Igazat a hamis úgy nem szenvedheti”. Quar.Hung. 410. „Az igazt az hamis úgy el nem türheti”.

³¹ Minden kéziratban „Az Országból azért őt kiüzetteti”.

³² Ms.U. 1408/B. „Elhagyta Krisztusért szolgáját s marháját”.

³³ Mss. 1776. „Meghallja az pápa akadémiája”.

³⁴ Ms.U. 1183. „készül”.

³⁵ Ms.U. 1183. „Az Ember Jezust ha tudná meg próbálnák” Ms.U. 1408/B. „Ember Jezust ha megtagadni találják”.

³⁶ Quar.Hung. 410. „Azonban Servetus”.

³⁷ Ms.U. 1408/B. „De a papoknak ...”

³⁸ Ms.U. 1408/B. „Rómából izene várnának követet”.

³⁹ Ms.U. 1183. „Szabadulást szerez ...”

Megis szabadula Isten kegyelméből
Mint Sz. Péter Sidók záros tömlöczéből⁴⁰.
15.⁴¹

Pápa fogságából hogy meg szabadula
Illyéssel pusztakra s' erdökre szalada⁴²
Sokszor imádkozván artzal leborula,
Végre Genevában biztában⁴³ indula.
16.

Calvinus Janossal volt esmerettségben
Söt ha szabad szolnom titkos Szövetségben
Mert titkon irással voltak egyességben.⁴⁴
Míg Calvinus esett Püspöki Tiszttségben
17.

De mihelyt meg kapa Püspöki tiszttségét
Akará mutatni öis böltességét
Találais hamar veszett Mesterségét⁴⁵
Hogy el választásból várnánk üdvességet.
18.

Az mellett az Ember Jesust meg tagada
Annak megvalloit az Ördögnek adá⁴⁶
Azok vesztésére fegyverét ragadá
Az Eretnekeket el veszti fogdá.
19.

Servetus nem tudván ezt a tsalárdságot
Calvinusban reméll álhatatosságot
Genevában juta, vévén batorságot
Calvinussal vehet nagjobb barátságot.⁴⁷
20.

Sokkal jobb lett volna Bétsben meg maradni
Servetusnak, s' Lelkét ott Kristusnak adni
Mint Reformátusok köziben szaladni
Calvinusnak véres kezében akadni⁴⁸.

⁴⁰ Ms.U. 1408/B. „Amint sz. Péter is záros tömlöczéből”.

⁴¹ A 15. és 16. versszakot a kéziratok felcserélik.

⁴² Ms.U. 80/A. „Illyéssel erdökre s pusztákra szorula” Mss. 1776. „...pusztákra s erdökre szorula”.

⁴³ Ms.U. 1408/B. „... bujában indula”.

⁴⁴ Az utolsó két sor a többi kéziratban fel van cserélve.

⁴⁵ Ms.U. 1408/B. „Talála is könnyen erre mesterségét, / Hogy elváltásból várná üdvességét” Mss. 1776. „Talála ö is veszett könnyü mesterséget”.

⁴⁶ Ms.U. 1408/B. „A melyért az ember Jéust megtagadá, / Annak megvalloit az ördögnek adá” Mss. 1776. „Annak megvallását az ördögnek adá”.

⁴⁷ Ms.U. 1183. „Genevaba indul végén szabadságot / Calvinussal vetett nagyobb barátságot”.

⁴⁸ Ms.U. 1408/B. „Calvinus véres kezében szaladni”.

21.

Mert Calvinus János nyilván azt hirdette⁴⁹
Az Isten az Embert míg nem teremtette
Ezt életre s' amazt Pokolra⁵⁰ rendelte
És így minden bűnre Népét eresztette.⁵¹

22.

Félő azért ez Nép reád ne támadgyon,
Kegyes Servetusom s' téged meg tapodgyon
Isten bátor szivet Menyből néked adgyon
Hogy halálíg Lelked Kristussal maradjon.⁵²

23.

Vasárnap érkezik reggel Génévában
Elsőbenis méne Isten Templomában
Jövevény módgjára üle Tornáztában
Hát Calvinus maga tanit katedrában.

24.

Szintén el valsztást s' rendelést forgattya
Philosophiából Népnek mutogattya
Jo tselekedetett éppen kárhoztattya⁵³
Servetus könyvekkel ortzáját ásztattya.

25.

Egy valaki kérdé okát Sirásának
Felele: nem hiszek Calvinus szovának
Ellene van Kristus Evangeliumának⁵⁴
Tudománnya uttya Pokol kapujának.

26.

Calvinusnak gyorsan ezt fülében sugák
Ferfiak s' Aszszonyok mint egyik megtudák
Hogy Servetust lássak fejeket kidugák
Mert Unitáriusok köztök merő tsudák.

27.

Calvinus szolgának kezével legyinte⁵⁵
Hát már a lántzokat ihol hozzák szinte
Az fel bodult Népnek hogy halgatna inte
Servetusra Pokol szemekkel tekinte

28.

Mit keresz ezt mondván a' mi Templomunkban

⁴⁹ Ms.U. 1408/B. „Mert Calvinus János régen kihirdette”.

⁵⁰ Ms.U. 80. 1183. „... halálra”.

⁵¹ Ms.U. 1408/B. „És így minden népét bűnre eresztette”.

⁵² Ms.U. 1183 „Hogy halálért lelked ...”

⁵³ Ms.U. 1408/B. „Jó cselekedetén épen kárhoztatja”.

⁵⁴ Ms.U. 1408/B. „Ellene mond ...”

⁵⁵ Ms.U. 80/A. „... kezével intene”.

Te Eretnek; s' hibát mért lelsz vallásunkban?
Nem tudodé estél erős hatalmunkban
Meg nem maratz tud meg a' mi határinkban⁵⁶
29.

Te Kristus tagadó az Isten Fiában
Mért nem hisz ki Menyből szállott Máriában⁵⁷
Atya Szent Lélekkal ki egy állattyában
Piszkálász szentháromság bölts Decretumában.
30.

Felele Servetus Kristus kit kereset
Halálra felely meg s' vára egy keveset
Calvinus meg némul s' szineis el veszett⁵⁸
De vérszópo szive rajta⁵⁹ meg nem esett.
31.

Mond imét Servetus Kristust te tagadod
Mert ki érted meg holt láboddal tapodod
Ha igaz lelkeddel ezt jól meg forgatod⁶⁰
Igaz Kristust nem hisz bátron el mondhatod.
32.

Söt vallásod szerént ha el választattam
Eltre vagy pedig pokolra hagjattam⁶¹
Ha Eretnekségnek horgára akadtam
Nem én vagjok vétkes magam nem birhattam.⁶²
33.

Szabad akaratom azt vallod hogy nintsen
Várod a' puszat Hüt téged üdvezittsen
Ez vakságból I[ste]n kívánom ki végyen.
Meg térítvén Menyben téged részesittsen.⁶³
34.

Le szálla Calvinus pökék ortzájára
Servetus tekinte Menyben Christussára
Békót a lábára, bilintset karjára⁶⁴
Vetének nem hajtván Instantziájára.

⁵⁶ Ms.U. 1408/B. „Meg nem maradsz tudd meg erős határunkban”.

⁵⁷ Quart.Hung. 410. „Miért nem hisz menyből ki szállott mannában”. Quart.Hung. 677. ff.

9–16. *Vallásos és politikai írárok a 18. sz. második feléből.* Oszk. 1911–2. „Miért nem hissz Menyből le szállott mannában”.

⁵⁸ Quart.Hung. 410; 677. „Kálvinus meg némult szeme is el veszett.”

⁵⁹ Uo. „De vérszópo szive ezen ...”

⁶⁰ Ms.U. 1408/B. 80/A. „Ha igaz lélekkal ezt te megfontolod”.

⁶¹ Ms.U. 1408/B. „... pokolra hányattam”.

⁶² Ms.U. 1408/B. „... magam kiirhattam”.

⁶³ Ms.U. 1408/B. „Ez vakságból Isten kívánom térítsen / Megtérvén, téged mennyben üdvezítsen”.

⁶⁴ Ms.U. 1408/B. „... bilincset nyakára / vetének, nem nézvén instansziájára”.

35.

Parantsola menten örözese felöl
Örzik a' Tömlötzet Hajduk kívül belöl
Szorongattatik most Lelke mindenfelöl
Hátul halál vagjon s' veszedelem elől.

36.

Nappal nem nyughatik áll Oszlophoz kötve
Éjjel pedig el van az Oszloppal dölve⁶⁵
Calvinus szolgáját⁶⁶ hittel meg eskette
Bétsbe küldi tsalárd Levelekkel töltve.

37.

Bétsben sententziát irnak a' fejére
Rómából küldenek átkot a könyvére
Mindazonáltal bizták Calvinus kezére
Egész Genevának szabad tettzésére.

38.

Nagy Hitben⁶⁷ Servetus tudom ezt gondoltad⁶⁸
A' Bétsi lántzokat mikor el szaggattad,
Artatlan fejedet meg szabadítottad
De jaj nagyobb kinra tennen magad attad.⁶⁹

39.

Nem tudod Calvinus Vadászta életed,
Bétsi Tömlötzbenis ő vetett tégedet
Spanyoloknak írta üssék el fejedet
Égessék meg hamis eretnek könyvedet.

40.

Bétsből ki szaladván mentél Génévában
Mint Kristus Annastol Kaifás házában
Judásod Calvinus nyilván pennájában⁷⁰
Volt néked, s' te biztál változó szovában.

41.

Pilátus s' Heródes meg barátkozásnak
Mikor a Kristusnak gyilkosi valának
Calvinus s' a Pápa egjett voxolának⁷¹
Mikor Servetusnak vérében ittanak.

⁶⁵ Ms.U. 1183. „Nappal nem nyughatik oszlophoz van kötve / Éjjel pedig el van az oszloppal döjtve”. Ms.U. 1408/B. Nappal nem nyughatik az oszlophoz kötve / Éjjel pedig el van az oszlopnál dölve”. Ms.U. 1786. „Nappal nem nyughatik oszlophoz kötve / Éjjel peniglen van láncokkal kötve”.

⁶⁶ Ms.U. 80/A., 1408/B., Mss. 1776. „... postáját hittel megeskette”.

⁶⁷ Quart.Hung. 410; 677. 1644. Oct.Hung 93–99. „Nagy hitű Servetus ...”

⁶⁸ Ms.U. 1408/B. „Nagy hitű Servetus ...”

⁶⁹ Ms.U. 1408/B. „De jaj! nagyobb búra te fejedet adtad”.

⁷⁰ Ms.U. 80/a. „... nyilván venájában”.

⁷¹ Quart.Hung. 410; 677; 1644. „Kálvinus s a Pápa együtt voxoltanak”.

42.

Calvinus Poroknak⁷² ezt significallya
Biro Tanátsossit menten convocallya
Calvinus Szakátsa causát provocallya⁷³
Servetusnak a sints ki öt defendallya.

43.

Calvinus nem megjen a Tanáts házában
Meg ne ferteztesse magát Papságában
Szakátsát⁷⁴ küldi el ki főz konyhájában
Megtetszék ehetnék Servetus husában.⁷⁵

44.

A Tanáts nem nyula Servetus dolgához
Causáját relegallyák⁷⁶ Calvinus házához
Kap rajta, s' Papokat, a kik Génévához
Közel voltak postán hivattya magához.

45.

Ott maga álla fell maga provocallya
Maga a bizonyság maga accusallya
Maga itéli meg, maga condemnallya⁷⁷
Sententziajatis maga promulgallya.⁷⁸

46.

De mikor voxolni a Papok kezdének
Calvinussal noha sokan edgjezének
De akik Istentől mind inkább félének
Servetussal igen könnyen végezének.⁷⁹

47.

Némelyek voxolták hogy számkivettessék
Némellyek azt monták feje vétettessék
Némelyek örökös fogságra vettessék
Calvinus parantsol hogy meg égettessék.

48.

Sirhatsz kegyes lélek ki ezeket hallod⁸⁰
Mert tudom szivedben ezt te sem jóvallod
Rödid időn teis ezt meg tapasztalod

⁷² Ms.U. 1786. „Calvinus Pápának ...” Ms.U. 1183. Quart.Hung. 410; 677. „Calvinus papoknak ...” Ms.U. 1408/B. Quart.Hung. 1644. „Kálvinus biráknak ...”

⁷³ Ms.U. 1408/B. „Calvinus inasa causát promálja”. Ms.U. 1183. proclamálja, Mss. 1776. pronuciálja.

⁷⁴ Ms.U. 1408/B. „... inasát”.

⁷⁵ Uo. „... megtetszik ehetnék Servetus hasában”.

⁷⁶ Mss. 1776. „... causáját retegálák”, Quart.Hung. 410. „Perit relegálák ...”

⁷⁷ Ms.U. 1408/B. „Maga itéli meg, maga defendálja”.

⁷⁸ Mss. 1776. „Sententiáját is maga pronuciálja”.

⁷⁹ Qurt.Hung. 410.1644. 677. „Servetusról igen könnyet végezének”.

⁸⁰ Mss. 1776. „Syrák kegyes lélek”, Ms.U. 80/A. „Sírj hát kegyes lélek ki ezeket tudod”.

Kivált ha az Ember Úr Cxtust megvallod.⁸¹

49.

Ha élne Dániel mostan tsudát tenne
Servetus halálra ily könnyen nem menne
Bártsak Gamáliei tanácsokban lenne
Egy küs vigasztalást ma Servetus venne.

50.

De azhol Caifás s' Annas széket ülnek
Pilátus s Herodes hová egyben gyűlnek
Kivált ha Judással jól egybe kerülnek
Azok végzésén sokan meg rémülnek.

51.

Calvinus Servetust Törvényre hozattya
Magát menti de ő még meg sem halgattya
Fejére égetést pronuntziáltattya
Hohérnak kezében sietve adattya.

52.

Kénállya⁸² ha Ember Jesust meg tagadgya
Meg pöki s' lábával nevét meg tapodgya
Néki Gratziát ad s' életét meg adgya
A' Papságot az hol kívánnya meg adja.

53.

Ezt halván Servetus nagy keserüséggel
Mondá Calvinusnak veszel Tisztséggeddel⁸³
Mert el vész a Világ minden dütsöséggel
Uram mellett állok mind holtig hüséggel.

54.

Az a Jesus jöle meg tudgyad itélni⁸⁴
Kit te tagatz tapotz nem tutz tölle félni
Nem tudom miként fogsz ezzel meg békélni⁸⁵
Mert káromlásodat irtozom beszélni.

55.

Azt kellé meg pökni a' kinek hatalom
Adatott Atyától tellyes birodalom⁸⁶
Azt kellé tapodni⁸⁷ ki igaz oltalom
Illyennel telik meg pokol azt gondolom.

⁸¹ Ms.U. 1408/B. „Kivált ha az ember úr Jézust megvallod”, Ms.U. 1183. „...ha az ember Jézust megtagadod”.

⁸² Ms.U. 1408/B. „Kivánja ...”

⁸³ Uo. „... vessz el tisztességgel”.

⁸⁴ Uo. Az a Jézus jö el ...”, Ms.U.80/A Az Úr Jézus krisztus jó el ...”

⁸⁵ Ms.U. 80/A. „... vele megbékélni”.

⁸⁶ Ms.U. 1408/B. „... bizodalom”.

⁸⁷ Uo. „Azt kell-e megpökni ...”

56.

A'mely Jesus értem s' érted meg öletett
Istentől Kristussá és Urrá tétetett
Ennek Angyalokis tésznek tisztességet
Számot adsz hogy ennek nem atz betsületett.⁸⁸

57.

Nem hadgya Calvinus tovább szollania
Vigyétek sietve kezdé mondanía
Régen el kárhozott merő Ördög Fia
Jobb egynek a Népért veszni s' meg halnia.

58.⁸⁹

Igy káromoltatik neve az igaznak
Roszszabbul van dölga ennek, mint Latornak
Servetus nem retteg azokis bátornak
Mondották Valakik örülnek e Tornak.

59.

A koppaszto helyre hogy ki vitettetik
A' Papoktól viszont meg kisirtettetik
Gondolkodni üdö neki engettetik
Légyen Református meg nem égettetik.

60.

Servetus szemeit az Égre emelé
Talám Szt. Istvánnal a' Kristust szemlélé
Mert ugy lattzek vígság bus szivét meg tele⁹⁰
Siessenek hamar Papoknak felelé.

61.

Viszont Servetusnak a Papok mondanák
Familiájáért kedvezne magának
Ha ugyan nem kedvez izennyen házának
Dispositioját írja le jovának.

62.

Servetus elméjét ez földről el vette⁹¹
Testamentum tételt meg sem említte
A' Papoknak ezt a feleletett tette
Az Istenre bizom a ki teremtette.

63.

Látván a Papok hogy ött meg nem gjözhetik
A' Szalma koszorut néki készítettik
Szurokkal s kénkövel meg is tsepegtetik
Servetus fejére végre tétettetik.

⁸⁸ Uo. „Számot adsz, hogy ennek nem adsz becsületet”.

⁸⁹ Az 58. vers az Ms.U. 1408/B. hiányzik. Az Ms.U. 80/A. a 67. versszak következik.

⁹⁰ Ms.U. 1408/B. „Mert úgy tetszik, vígság a szívet megtelé”.

⁹¹ Uo. „Servetus a földről elméjét elvette”.

64.

Az Hohér akkoron Servetust lántzokkal
Köté egy Oszlophoz kezét istrangokkal
Igy bántak régentén sok Martyromokkal
Kik Kristusban hisznek így bánnak azokkal.

65.

Ez sem elég könyvét proba köre veték⁹²
Még ez is Eretnek azt a' Törvényt tévék
Az Pokolig alá átkozták s' vetették
Servetus lábához Hohérral köttették.⁹³

66.

Környüllette fábol nagy várat rakának
A Papok még egyszer néki kiáltának
Hidgyen Calvinusnak⁹⁴ s' kedvezzen magának
Ne kedvezzen Ember Jesus Kristusának.

67.

Servetus fel szoval nékiek kiálta
Abban hiszek aki vérével meg váltta
Ha értem szenvedett s' halált meg próbálta
Énis ma meg halok érte mert kívánta.

68.

Az Hohér egy üszköt kezében ragada
Hát a' szive dobog, s' ina meg szakada
Ha meg ölik magán szabadságot ada
De gyilkos nem lészen illy szokra fokada.

69.

A Vitézek fegjvert Hohérra kapának
Ajándékot néki a Papok nyujtának
Végre égő üszköt kezében adának⁹⁵
Bele süté s' a fák gjengén meg gjulának.

70.

A' tűz Servetushoz közel kezde jöni⁹⁶
Melegben ortzája kezde éppen főni
El kezdődék rajta graditsonként nőni⁹⁷
De az nagy kinnyatis Istennek köszöni.

⁹² Uo. „... könyvét próba közé veték”.

⁹³ Uo. „A poklok alá átkozták s' vetették / Servetus lábához hóhérra köttették”.

⁹⁴ Uo. „... Calvinusban”.

⁹⁵ Uo. „... kezébe nyújtának”.

⁹⁶ Mss. 1776. „... közelebb kezd menni” Quart.Hung. 410. „A tűz Servetushoz közleb kezdé égni”.

⁹⁷ Uo. Elkezdődik nőni, grádicsonként nőni”, Ms.U. 1408/B. „Elkezdődik kénja grádicsonként nőni”.

71.

El érkezék végre a' szenvedés árja
Mellyis Servetusnak minden tagját⁹⁸ járja
Meg váltó Kristussát segítségre várja⁹⁹
Meg nyilt keresére Menyország kapuja¹⁰⁰

72.

Mihelyt a' koszoru fejében meg gjula
Arviz modra¹⁰¹ a Tüz reája todula
Tetétöl talpáig mind tüzbe borula
Lelke kiáltással Kristushoz indula.

73.

Hogy hallá Servétus halála oráján
Sok Ember káromlást botsátott ki száján
De az Úr Jesusis az ő keresztfáján
Fel szoval kiáltott halála oraján¹⁰².

74.

Calvinus Servetus hammát fel szedeté
Hogy meg átkoztassék Templomban viteté
A' folyyo Vizekre mind el hintetteté
Halottját soha így Pogány sem temette.

75.

Vérszopo Calvinus hogy ha el vettettél¹⁰³
Pokolra, Servetust meg ölvén jól tettél
De ha az életre te el rendeltettél
Hidd meg isten ellen hogy nagjot vétettél.

76.

Ezé a Gyümöltse el választásodnak¹⁰⁴
Ezé foganattya bölts tanításodnak
Ezé a' Czimere a te Vallásodnak
Nem láttam könyvében a te Kristusodnak.

77.

Honnan vetted ezt a erős szabadságot
Lelki esméreten való Uraságot¹⁰⁵
Hogy fegjverrel örizz minden hamisságot
És meg égettessed ki szoll igasságot.

⁹⁸ Mss. 1776. „.... minden testét”.

⁹⁹ Ms.U. 1183. „.... segítségül hívja”.

¹⁰⁰ Ms.U. 1408/B. „.... mennyországnak zárja”.

¹⁰¹ Uo. „A víz módra ...”

¹⁰² Ms.U. 1183. „De az is halála óraján / Felsőval kiált suljos keresztfáján”.

¹⁰³ Mss. 1776. „.... ha elrendeltettél” Quart.Hung.1644. „Vérszopó Kálvinus hogy el ren-

¹⁰⁴ Ms.U. 1408/B. „Ez-é a gyümölcse elvettetésednek”.

¹⁰⁵ Quart.Hung 410. 677. „Lelki ismereten való méltóságot”.

78.

Templomat Szt. Dávid ha nem építhetett
Azért, hogy keze volt Vérrel fertéztetett
Nem itelek; Isten tégyen ítéletet
De ha így tész nem vész Papi tiszteletet¹⁰⁶.

79.

Embernek vérével rut dolog áldozni
Servetus vére rád kezdett kiálta[ni]
Készüly Ítéletre feleletet hozni
Mert az Bárány ellen kezdte hadakozni.

80.

Az Isten fel írta Servetus könyveit
Őszve szedi hammát s' meg égett tsontyait
Egyben szerkeszti¹⁰⁷ minden ő tagait
Meg adja nékie Menyország jövait.

81.

Mert Isten ő maga ezt Hittel fogatta
Valaki még eddig hitét meg tartotta
Hartzát meg hartzolta pályáját futotta
Annak Szt. könyvében nevét bé íratta.

82.

Ártatlan Servetust igaz meg öletted
Szent Iráson fundált könyvét meg égetted
De hitét s' Vallását ezzel nem veszhetted
Confirmáltad inkább maig is nevelted¹⁰⁸.

83.

Calvinus mind addig titkon mesterkedett
Servetus vérében míg meg elegjedett¹⁰⁹
Immáron Servetus ma meg menekedett
Ördögtől s' Világtól kikkel vetélkedett

84.

Az Kristus mi nekünk tükörül tétetett
Mikor ártatlanul értünk meg öletett
Szenvedése után meg dütsöítettett
Ítéző Birová nyilván¹¹⁰ rendeltetett.

¹⁰⁶ Az Mss. 1776. az utolsó két sor rímét felcseréli.

¹⁰⁷ Ms.U. 1408/B. „Összeszerkeszti ...”

¹⁰⁸ Mss. 2685. Confirmáltad inkább ma igy is nevelted”.

¹⁰⁹ Ms.U. 1408/B. „... míg megelégedett”.

¹¹⁰ Ms.U. 80/A. „Ítélobírává mikor ...” Ms.U. 1408/B. „Ítélobírává nekünk ...”

85.

Mi is azért ebből tanullyunk szenvedni
Az AntiChristusnak nem illik engedni¹¹¹
Szükség azért nekünk a Vérig küsködni
Ha meg kívántatik halálrais menni.

86.

Te pedig Úr Jesus Elő Isten fia
Kit nekünk Világra szült Szüz Mária
Méltotassál nekünk Szt. Lelket adnia
Hogy készek lehessünk érted meg halnia¹¹².
Ámen

Véren fundáltatott az Istennek háza
Véren kezdetett meg Szent Ekklesiája
Vérrel festetett meg tündöklő zászlaja
Vérrel lészen vége azt minden meg látja¹¹³

¹¹¹ Mss. 2685. „Az Antikrisztusnak semmit nem engedni / Szükséges mününk mind végig kész lenni, / ha meg kívánnánk halálra is menni. Mss. 1776. „Szükséges mind végig mününk küszködni”.

¹¹² Mss. 2685. az utolsó két sor fel van cserélve.

¹¹³ A záró peroráció csak az OszK-ban őrzött Marosvásárhelyt másoltatott kéziratban (Quart.Hung 410. 677.) olvasható.

VÖRÖS ISTVÁN

SERVETUS ÉNEKE

A régi magyar költészet egyik gyöngyszemeként kell számon tartanunk *Servetus énekét*, amely siratóénekként legsikerültebb költői átültetése azoknak a kéziratban titokban terjesztett latin nyelvű elégia-változatoknak (másolatoknak), amelyek Servetus máglyahalála után Európa-szerte kézzől kézre járva elterjedtek a haladó szellemű gondolkodók közt és a szabadelvű protestáns körökben, egyházi közösségekben. Erdély-szerte is így terjedtek el, főleg unitárius, radikálisabb, Dávid Ferenc szellemét féltve ápoló írástudók, irodalomművelők és költőibb hajlamú személyek között, akik, úgy látszik, nem elégedtek meg a nemzetközinek számító s tudós latin nyelvű Servetus-elégiával, hanem igyekeztek a szélesebb körű, népi terjesztetés, ismertetés, sőt, költői hatáskeltés végett magyar nyelvre is átültetni. A rokonszenvtüntétést Servetus mártírhalála miatt érzelmi viharra akarták növelni Dózsa György unokái lelkében is:

Calvinus Jánostól Gyenevában ártatlanul megégettett Servetus Mihálynak utolsó tisztességtétele:

Servetus éneke

Nota: Isten hozzád félelemmel (...)

I.

Uram Jézus tőlem ne fuss,
Mert én hű szolgád vagyok.
Rám tekints, neveddel téríts
Mivel kínaim nagyok.

II.

Siess, jöjj el, és ne hagyj el,
Míg erőmben elfogyok:
Nagy vétetlen és kegyetlen
Ellenség reám támadott.

III.

Szidalmazva s megkénozva
Hóhér kezébe ada.
A fájdalom s a szidalom
Szintén szívemig hatott.

IV.
Téged gyaláz, földig aláz
Az ellenségnek szája.
Tieidet, híveidet
Eők ítélik halálra.

.....
Poklot nyitja, s tágasítja
Vallásának formája....

V.
Kelj fel immár, mert szívem vár,
És jöjj el sietséggel.
Velem jól tégy és nekem légy
Az mennyből segítséggel.

VI.
Kínaimot s fájdalmimot
Szenvedgyem békességgel.
Ne engedjed s ne szenvedjed,
Hogy többé káromoljanak.

VII.
Megtérjenek és éljenek.
Engedd, hogy megvalljanak
Te szolgálád és vallóid:
Ne hagyd, megtagadjanak. Ámen.

(A budapesti Széchenyi-könyvtár kézírata, 1644. Oct. Hung. 2/cím/93-99.
fólió.)

A fennmaradt kéziratos Servetus-énekek a hosszabb-rövidebb latin nyelvű elégiák eredeti szövege alapján több magyar nyelvű változatban hagyományozódtak át. A rövidebb és népi terjesztésre (szavalásra vagy éneklésre is) alkalmasabb változatok közül a legsikerültebbnek az eddig nyomtatásban meg nem jelent *Servetus éneke* tűnik, amelyet a budapesti Széchenyi-könyvtárban a *Pécsi disputa* keresése közben véletlenül fedeztem fel 1969-ben, egyéb unitárius tárgyú kézírások között az 1644. Oct. Hung. 2 cím alatt szereplő kéziratos könyv végén, aminek tartalomjegyzékéből csak Válaszúti György művét szerepeltette a könyvtárjegyzék. Pedig több független unitárius írást tartalmaz. Így a 13. lapon olvasható cím: *Unitárius Atyafiaknak, Valástételek* Nagy Károlyi Károlyi Sándor Szerelmes hűtös Társának – Métóságos Barkoczi Christina asszonynak eonagyságának Nagyságod méltatlan alázatos bujdosó Szolgája Thordai Szaniszló Sigmond. Majd következik a párhuzamos latin–magyar káté a 14. lapon: *Brevis doctrina de praeci-*

puis verae Fidei Articulis per quaestiones et responsiones secundum Symbolum Apostolicum. A 15. lapon: Rövid Tanulságok az igaz hitnek kiválóképpen való részeiről kérdések és feleletek által az Apostoli Credo szerint. Ezután más mű címe olvasható a 38–49. lapokon szereplő írásműről: *Brevis confessio Unitariorum de iis rebus quibus discrepant ab Adversariis Christiano nomine venientibus.* Még két hasonló írás következik kéziratban: 50–75. fólió: *De religione Christiana secundum unitarios* (hat részben) és a 76–90. fólión: *Annotationes quaedam de uno Deo patre ex opere Georgii Válaszuti Verbi Divini Ministri in ecclesia Petsiensi scripto contra Mattheum Schariceum ex Hungarico in Latinum translatae Partes Quintae.* A Ugyanennek a kéziratos unitárius könyvnek az utolsó lapjain maradt fenn *Servetus éneke.* (i. m. 99–100. fólió). A dallamjelölésben szereplő *Isten hozzád félelemmel (fordulok – valószínűleg) kezdetű* vallásos (egyházi) ének eredeti dallamára és szövegére még nem sikerült rátalálni nyomtatásban eddig megjelent régi egyházi énekek sorában, hacsak kéziratos formában nem lelhető (a szabályosan váltakozó 8 és 7 szótagszámú verssorok is útbaigazítók lehetnek szakértők számára).

Feltűnő, hogy az illegálisan terjedt *Servetus éneke* a vértanúságot szenvedett Servetus Mihály végső haláltusájában elhangzott utolsó fohászának, Jézushoz intézett segélykiáltásának lírai parafrázisa, költői elégiába kristályosodott alakja. Legszebb magyar protestáns siraloménékünk a gályarabénekeket megelőző időszakban, mivel a pécsi disputával (1588) való egybeköttetése nem sokkal Servetus megégettetése utáni keletkezésre utaló mozzanatot valószínűsít. A genfi államtanács tudvalevőleg 1553. október 27-én égettette meg eretnekség címen Servetus Mihályt, a katolikus inkvizíció elől menekült spanyol orvost és teológust, aki Dávid Ferencsel majdnem egy időben, 1511 született. Eredeti nevén Miguel Serveto – franciásan Michel Servet, latinosan Servetus Michael –, a tudományos világ szerint a vérkeringés úttörő vizsgálójaként ismeretes, akinek egész élete a tudományos haladás és keresztény erkölcsi igazság odaadó szolgálatában állandó üldöztetés között telt el, hogy genfi máglyahalálával a felvilágosodás és haladás szövetségét lobbantsa lángra az újkor számára, amelynek fénye késő századokra vet világot – Madách szavai szerint (*Az ember tragédiája*, VII. szín). Kiskadácsi Simén Domokos könyvtárából való 1447. számú kézirat (23. 1/64. II. 7.) tanúsága szerint Európa-szerte megénekeltek Servetus vértanúságát és hősi élettörténetét, előbb latin nyelven: *Quomodo judicatus et occisus sit Mihael Servetus ex relatione Sebastiani catellionis.* (Lásd Sz. gerliczei Jakab Gergely *Collectios könyve* 55, 56–59. lapjait.) A Servetus-énekek kolozsvári és tordai másolatáról már 1929-ben megemlékezett Szabó T. Attila közleménye (*Az Erdélyi Múzeum Vadadi Hegedüs kódexe.* Vadadi Hégedüs jegyzetkönyve [kódex]. E. M. kéziratárának 1776. sz. kézirta. Vö. *Erdélyi Irodalmi Szemle*. 1929: 304. *Erdélyi Tudományos Füzetek* 20. sz. 26) is. Calvinus Jánostól Gyenevában ártatlanul megégettetett Servetus Mihálynak utolsó tisztességtétele 86 vers-szakaszban, 364 sorban énekli meg.

A magyar fordítások, átültetések sikerültségére, költőiségére jellemző, hogy a nyilván magyarul nem jól tudó, unitárius vallású vagy azzal rokonszenvező más nemzetiségű írástudók – föltehetőleg szász vagy lengyel származásúak – is másolgták Servetus énekét. A Széchenyi-könyvtárban levő teljesebb és helyesebb változatnak fennmaradt olyan kolozsvári változata, amely hibás elírásaival arról tanúskodik, hogy másolója nem egészen jól tudhatott magyarul, mert különben a „neveddel téríts” helyett nem másolna így: „neveidet hints”, vagy „reám” helyett „sem”, „hóhér” helyett „mikor”, „tágasítja” helyett „sugasittya”, stb. szerint másolt a számunkra ismeretlen nemzetiségű, lelkes rokonszenvező (vö. 1408. sz. kézirat Servét Mihály 64, IV. 19 a Simén Domokos másolata) vagy tanulatlan-betűíró rajongó.

A kéziratos másolás tehát az országos rokonszeny, a Servetus Mihály személyével, példamutató életével és szellemi örökségével való lelki azonosulás bizonyossága.

Dr. SZABÓ ÁRPÁD

HALÁLBÓL ÉLET, ÁLDOZATBÓL JÖVENDŐ*

ApCsel 20,24

Hegeltől, a német filozófustól származik a jól ismert mondás meghökkenítő értelmezése, mely szerint „a történelem arra tanít minket, hogy az emberek sohasem tanultak belőle semmit.”

S ha emlékezésünk tárgyára gondolunk, hajlamosak vagyunk igazat adni a filozófusnak. Mert az eltelt négyszázötven esztendőben a lélek világában mintha semmi sem változott volna. Ma is éppen olyan értetlenül és elfogultan, sőt gyűlölködve áll a hívő ember a másság előtt, a tőle eltérő és különböző hitek előtt, mint akkor. Ma talán nem gyűlnek máglyák a keresztény világban, de máshol mindennap szedi áldozatait a gyűlöletet szító fanatizmus. S az egyedül üdvözítő hit birtokosaiként nem akarják-e a maguk aklába téríteni az emberi lelkeket a különböző fundamentalista csoportok vagy éppen egyházak?

Úgy gondolom, azért is kell mélyebbre ásnunk a történelemben, hogy emlékezésünk segíthessen helyre tenni a téves szemléleteket, s egyben megerősítsen minket abban a meggyőződésünkben, hogy az áldozatok nem voltak hiábavalóak, mert Isten útját egyengették, s az ő országa eljövételét munkálták nemcsak kortársaik, de a mi lelkünkben is.

Négyszázötven évvel ezelőtt, 1553. október 27-én Genf közelében egy magányos spanyol eretnek halt meg a máglyán. A kálvinista Genf a római inkvizíciót saját fegyverével győzte le. Szervét Mihály perének részletei széles körben ismertek, egy dolgot mégis ki kell emelnünk. Ha a protestánsok nem akarták volna, hogy ennek az embernek a vére a kezükön száradjon, könnyűszerrel átruházhatták volna a felelősséget, mivel a vienne-i katolikus egyházi hatóságok már elítélték Szervétet, és kérték a kiadatását. De Kálvin és barátai nem akartak megválni foglyuktól. Egyszer már megszabadult az inkvizíció fogságából, s talán másodsorra is sikerülne. Így a katolikusoknak azzal kellett megelégedniük, hogy elkobozták javait, és Szervétet távollétben máglyán elégették. A katolikusok és protestánsok egymással való versengése – hogy egy embert megsemmisítsenek vallásos meggyőződéséért –

* *Elhangzott 2003. november 30-án a Pestszentlőrincen tartott istentiszteleten, a Magyarországi Unitárius Egyház által rendezett Szervét-megemlékezés keretében.*

teszi Szervét esetét egyedülállónak a történelemben. És bár nagyon sokan szerettek vallási meggyőződésükért abban az időben, alig vannak olyanok, akiket mind „távollétükben”, mind valóságosan elégettek – mindkét oldalon.

Ennek a humanista gondolkodónak, bibliatudósának, teológusnak, kutató orvosnak és kítűnő földrajz-szakértőnek a híre kevésbé alapszik irodalmi és tudományos munkásságán, mint inkább élete utolsó, tragédiába torkolló sorsfordulóján. A teológia történetében Szervét viszonylag jelentéktelen helyet foglal el. Nézeteit nem lehetett könnyen megérteni, részben mert nem módszeresen – sőt egyenesen következetlenül – fejezte ki magát, részben mert ellenfeleinek sikerült csaknem teljes mértékben eltüntetni nyomait. Könyvei, tekintettel korai üldöztetésükre, igen hamar ritkaságokká váltak, ami csaknem egyedülálló. Fő munkájából, amelyben végső tételait összegezte a kereszténység helyreállításáról, vagy – ha úgy tetszik – egy új, teljesebb reformációról, csupán három példány maradt fenn, s ezekből kettőn tűz okozta károsodást látni.

A tudománytörténetben, eléggé ellentmondásosan, helye biztosnak látszik ama pusztá körülmény által, hogy főművében hasonlatot alkalmazott egy teológiai kérdés bizonyítására. Felfedezése a tüdő- vagy kisvérkőről valójában azt szemléltette, miként dolgozik Isten Lelke az emberi lélekben, ám ez a fiziológia úttörőjévé és Harvey elődjévé avatta őt. Az egyik angol tudománytörténész írta: „Valószínű, hogy ha Szervét kevésbé teológiai érdeklődésű, vagy ha Kálvin kevésbé fanatikus, a kisvérkör és a vele járó fejlődés a fiziológiában egy fél századdal korábban jelentkezett volna.” Igaz lehet a megállapítás, de kétségtelen tény, hogy Szervét első szerelme a teológia volt, és amiért meghalt, nem a tudomány érdekében történt, hanem egy olyan teológiai tételért, amelyet ma sokan bizonyíthatatlannak tekintenének és talán kevésbé fontosnak is.

Amint megkínzott teste ott vonaglott a hőségben és füstben, amelyet a zöld rőzsekötegek okoztak (lassú tűzhalálra ítélték), így kiáltott fel: „Jézus, az örökkévaló Isten fia, szánj meg engem!” De így is kiálthatott volna: „Jézus, Isten örökkévaló fia, szánj meg engem!” – és lehet, hogy megmenti életét. De az igazság, amelyet a Bibliában felfedezett, sokkal hatalmasabb volt, mint a haláltusa, és Szervét kitarított – állhatatosan – mindvégig.

Azt mondják, a szemtanúkat meghatotta Szervét halálának módja. Hogyan lehetett az a szörny, akinek mondták? Ezt a kérdést tagadták azok a kortársak, akik nem sokkal máglyahalála után felemelték szavukat a vallási türelem érdekében. De legtöbbször – protestánsok és katolikusok egyaránt – szívből helyeselték az eretnekek megbüntetését. Ha valaki elfogadja feltételként, hogy az ember üdvözülését a Szentháromság és Krisztus istenségének dogmája biztosítja, akkor számára nincs határa az eretnekek megsemmisítésének. Azoknak, akik nem azonosulnak Kálvin felfogásával, miszerint az eretnokség rosszabb, mint a gyilkosság vagy a mérgezés, ez a nézet idegennek tűnhet, de a 16. században az emberek ilyen furcsa módon élték meg vallásukat. A kortárs protestáns lelkészek és teológusok Szervétre vonatkozó

utalásai igen gazdagok a gyalázkodó jelzőkben. Bucer nyilvánosan kijelentette, hogy Szervétet fel kellett volna négyelni. Bullinger úgy gondolta, hogy ha a sátán megjelent és prédikálni kezdett volna, Szervét igen sok kifejezését használta volna beszédeiben. Még a szelíd Melancthon is többször javasolta Szervét máglyán való elégetését mint „kegyes és emlékezetes példát az utókor számára”.

Az utókor természetesen feljegyezte, mi is történt Genfben 1553 októberében, és a vallási fanatikusok csalódására levonta a maga következtetéseit. Az utókor valójában elítélte ezt a „kegyes és emlékezetes példáját” a durva és bosszúálló vallási üldözésnek, és azt „törvényszéki gyilkosságnak” minősítette. Voltaire egy tanulmányában kijelentette, hogy „Kálvin felvilágosult elme volt, de kegyetlen lélek”. Gibbon beismerte, hogy őt magát „mélyebben felhábortotta Szervét kivégzése, mint Spanyolország és Portugália összes máglyatüze”. Roscoe, Lorenzo Medici életrajzírója szerint „az üldözések évkönyvei nem tartalmaznak kegyetlenebb bírói eljárást, mint Szervét elítélése és kivégzése”. A felháborodás legfontosabb megnyilvánulása mégis Sebastian Castellio két könyvének megjelenése volt, amelyekben a szerző megvetette a vallási türelem alapját, és utat nyitott a szabadelvű vallásos gondolkodás számára, amely tizenöt év múlva a tordai országgyűlés vallási türelemről és lelkiismereti szabadságról rendelkező törvényének kihirdetésében valósult meg.

„Nyugtalan a gondolkodásban, hatalmas az igyekezetben, gyors a szellemenben, türelmetlen a fegyelemben” – így jellemezte Szervét a spanyol embert a Ptolemaiosz *Földrajzához* írt jegyzeteiben, s ezzel saját sírfeliratát is megírta.

Abban a században, amely az ellentétek féktelen nyelvéről volt híres, ő maga sem volt kivétel. Türelmetlen volt, sőt beképzelt, és nagy árat fizetett indulatos és hajthatatlan természetéért. De sokat meg kell bocsátani annak az embernek, aki nagyon szeretett. Mély embersége, amelyet barátaihoz fűződő viszonyának melegsége mutat, de amely orvosi tevékenységében is megnyilatkozik, Krisztus iránti rajongása, az igazságért való lelkesedése – mindmind kedvező fénybe állítják természetét. A vallási rajongók nem ritkán a legönfejtőbb emberek, s a misztikusokat sem az óvatos megfontolás jellemzi. Sőt, azt is mondhatjuk, a logikus és következetes gondolkodás, amelyek kívánatosak lehetnek egy író esetében, kevésbé vonzóak, mint a szív melegsége és a cél őszintesége.

Szervét vallásos felfogása végül is a panteizmus felé mozdult el. Isten a Világmindenség lelke, aki a teremtés művén keresztül jelenti ki magát az embereknek. De az ő vallása nem hideg, nem szenvedélymentes elmélkedés az abszolút és felfoghatatlan Szellemről, hanem a rajongó szeretet őszinte sugárzása. Az ember-Jézus, aki Úr és Isten Felkentje, a lángoló, szenvedélyes odaadás tárgya. Pál apostolhoz hasonlóan, akit a kereszténység igazi képviselőjének tekintett, Szervét „Krisztusban élő” ember volt. Nála a bibli-kusság sohasem cserélődött fel a könyvimádatallal. A Biblia lehetett a Lélek új

világáról szóló kijelentés eszköze, de nem a hit tárgya. „Krisztus az én egyedüli evangélistám” – mondta. Majd hozzátette: „Senki sem lehet keresztény, aki nem tanítvány.”

És mintegy megelőlegezve egy későbbi kor látását, így írt: „Krisztus törvénye a szív törvénye. Ez a törvény nem igényel külső írást. Még ha az apostolok és az evangélisták semmit sem írtak volna, de mert tudatosították, hogy Krisztus ismerete és a benne való hit bennünk van, Krisztusnak ez az új törvénye megmarad belső tintával írva Isten lelkének hatása által, amely rávéste ezt a törvényt a szív tábláira.”

Ez a végső bizonyágtétele annak, aki nem hagyott hátra iskolát, akinek nem voltak követői, hogy folytassák tanítását. A lengyel és az erdélyi unitáriusokat leszámítva életének és írásainak alig volt hatása. De sem Kálvin, sem Szervét, sem kortársaik nem láthatták előre tragikus halálának következményeit. Szervét máglyahalála az emberiség, a humánus újraértékesítésének és a lelkiismeret jogai kinyilvánításának jeladásává vált. Az elhagyatott, magányos eretnek/mártír hamvaiból magasra emelkedett az a szellemiség, amelyet örökségünk fontos részének vallunk és vállalunk, és amelyre most hálás kegyelettel emlékezünk.

Ezért nem adunk igazat Hegelnek, mert íme: a történelem, amely Isten lelkének irányító és megtartó jeleit mutatja, s amelyben az igazság – minden látszólagos elbukás és áldozat ellenére – végül is diadalmaskodik, megmarad életünk nagy tanítójának, amelytől most is, az életünket és jövőnket hordozó reménységet tanultuk meg. De a történelem arra is biztat, hogy az áldozatot minden kornak és minden nemzedéknek vállalnia kell. Az áldozatból mindig új élet származik. Ámen.

Az egyházi beszéd elkészítésénél felhasználtam H. John McLachlan Michael *Servetus – A Cause Célèbre* c. tanulmányát (Faith and Freedom, Vol. 56, Part 2, Number 157).

SZERVÉT, TUDOMÁNY ÉS ISTEN LEHELETE*

„A civilizációk háborúja” – Jézusnak, „a béke fejedelmének” születése utáni 21. század kezdetén ez sokak számára központi kérdés. Amint belépünk a vallások küzdelmébe, a 21. századba, illendő megemlékeznünk arról, aki életét adta a tudományban és a vallásban felismert igazságért: Szervét Mihályra, akit 450 évvel ezelőtt eretnekként máglyán elégettek.

„Jézus, az örökkévaló Isten fia, könyörülj rajtam”. Ezek voltak Szervét utolsó szavai, amikor Genf mellett 1553. október 27-én máglyán elégették. Kálvin János jóváhagyta a kivégzést azzal az ajánlással, hogy Szervétet először le kell fejezni, és nem elevenen elégetni. De amint Jeanne D’Arc és Husz János esetében is történt, ez az eretnekek gyűjtötte máglya tüze volt. Amikor Szervét így imádkozott: „Jézus, az örökkévaló Isten fia...”, feljegyezték, hogy ez Farelre, Kálvin egyik munkatársára olyan hatással volt, hogy így szólt: „Ha csak úgy mondta volna, hogy Isten örökkévaló fia, megszabadult volna a tüztől”. Ha Szervét csak azt állította volna, hogy Isten három különböző személy, akkor nem lett volna keresztény eretnek.

Szervét Mihály Spanyolországban született 1511-ben. Jogot és vallást tanult Toulouse-ban, orvostudományt Párizsban. Az emberi test tanulmányozása közben felfedezte a pulmonáris vagy kisvérkört, azt, hogy a vér keresztülhalad a tüdőkön, ahol azt az oxigén felfrissíti, s így tér vissza a szívbe, amely aztán újra az artériákba pumpálja. Felfedezte a levegő és az élet közötti kapcsolatot.

A legtöbb vallásban a „lehelet” Isten hasonlata. „Lehelj reám, Isten lélegzete, tölts meg új étellel”. A hinduizmusban Prazsapatit, az összellemet megkérdezik, hogy hány isten van, ő mintegy 19 000 nevet említ, majd így szól: „Az igazság az, hogy csak egy isten van, a Lehelet.” Lehelet nélkül más isten nem létezhet.

Az amerikai polgárjogi harcos, Martin Luther King a bostoni egyetem hallgatója volt. Az egyetemi templom dékánja, Howard Thurman maga is rabszolgák unokája volt. Amikor – évekkel később – Kinget New York-ban megkéselték, betegágyán kérte, hogy szeretné látni Thurmant. Amikor ez megérkezett a kórházba, King épp Thurman *Jézus és a kifosztottak* című könyvét olvasta. Ebben a szerző elmesélte, hogy amikor kinevezték a bostoni egyetemi templom dékánjának, gyakran összetévesztették a templomszolgával – hiszen fekete volt. Egy rabbi mondta el a történetet, hogy reggelente,

* *Elhangzott Genfben, a 2003. október 26-án tartott istentiszteleten, Szervét halálának 450. évfordulója alkalmából az ICUU által rendezett tudományos megemlékezés keretében. Dr. Szabó Árpád fordítása.*

az egyetemre menet megállt, és a templom előterében elmondta héber imádságát a tanítás kezdete előtt. Egy férfi – akit a templomszolgának hitt – behívta a templomba. A rabbi rámutatott a keresztre, és megmagyarázta, hogy nem tudna ott imádkozni. Másnap reggel a kereszt már nem volt a helyén. A rabbi mégsem ment benne. A „templomszolga” ismét hívta, s amikor a rabbi újra visszautasította, így szólt hozzá: „Nem hiszel a Ruah Hagofenben (a Szent Leheletben)?” A rabbi meglepetve ismerte fel a „templomszolgában” Howard Thurmant, a templom dékánját. Attól kezdve a rabbi minden reggel a templomban imádkozott. Így lett Thurman az élő kapocs Mahátma Gandhi és Martin Luther King között.

Az 1930-as évek közepén Thurman feleségével együtt Indiában járt, az YMCA képviselőjeként. Egy nap Gandhi meghívta magához. Órákig beszélgettek, miközben Gandhi próbálta megérteni, hogyan tudta Thurman elfogadni a kereszténységet, amikor a fehér keresztények olyannyira elnyomták az afroamerikaiakat. A látogatás végéhez közeledve Gandhi megkérte a Thurman házaspárt, hogy énekeljék el a jól ismert egyházi éneket: „Hol voltál, amikor keresztre feszítették az én Uramat?” Gandhi és Thurman osztoztak a Ruah Hagofen, a Szent Lehelet hitében, az egyetemes szellemben, amely megihlet minden részleges vallást. A Szent fogalma sok formában és a Szentírásban egyaránt megtalálható.

Horshamben – unitárius templomunkhoz közel – található Shelley Kútja. Szervéthez hasonlóan Shelley is elutasította korának egyházi tanait, s kereste az egyetemeset a természetben. Shelley Kútja *A felhő* című Shelley-vers üzenetét tükrözi vissza: „I am the daughter of earth and water, / and the nursing of the sky. / I pass through the pores of the ocean and shores, / I change, but I cannot die.” (Dajkám a Menny, a végtelen / Föld és Víz lánya vagyok / Járak a Világ pórusain át, / Változom s nem halok. Áprily Lajos fordítása)

Shelley verse segít elképzelni az isteni megjelenéseit. A víz lehet folyó, lehet hó és jég. A levegőben láthatatlan. Vagy lehet sötét felhő is, ahogyan énekeljük: „Esőcseppek hullnak a fejünkre”. A görög főisten, Zeusz felhőkben lakott az Olymposz hegyén. A héberek Istenről alkotott képét szintén a felhők ihlették: „Haragja harci szekerét a viharfelhők formálják, sötét az ösvénye a vihar szárnyán”. Vagy szelídebb szavakkal: „Isten Lélek, és akik őt imádják, szükség, hogy lélekben és igazságban imádják”. A Biblia kezdetén ezt találjuk: „Azután formálta az Úristen az embert a föld porából, és élet leheletét lehelte orrába. Így lett az ember élőlényé.”

Szervét szerint Isten a tüdőkön keresztül lehelte a leheletét belénk. A vér viszi az isteni lelket testünk minden részébe. Ezért tiltja meg az Ószövetség a vér fogyasztását – mivel a vér az állat lelkét tartalmazza. Az ősegyház átalakította a pászka-vacsorát, amelyet Jézus együtt fogyasztott el tanítványaival. Ez a katolikus mise-áldozattá alakult át, melynek során azáltal osztozunk Jézus lelkében, hogy esszük a testét és isszuk a véréit.

Szervét elfogadta az úrvacsorai szentséget, de Krisztus szellemi, nem pedig fizikai jelenlétével. Nem volt fizikai átalakulás a *transsubstantiatio* ele-

meiben sem. A másik szentség, amelyet Szervét elfogadott, a keresztség volt, de csak a felnőttek részére – a lelki megújulás jeleként. A gyermekkeresztség elutasítása a baptisták és unitáriusok szellemi elődjévé teszi őt. Ez volt a második eretnokség, amiért a máglyán elégették.

Az első eretnoksége a szentháromság tagadása volt. Húszéves korában kiadott egy könyvet *A szentháromság tévelygéseiről* címen. A könyvet Elzászban nyomtatták, közel ahhoz a helyhez, ahol egy másik eretnek is gyermekkorát töltötte: Albert Schweitzer. Hozzá hasonlóan Szervét is a történeti Jézust akarta megtalálni, nem pedig az egyház elvont szentháromságtanát. A szentlélek nem különálló lény, hanem Isten cselekvése, amely minden életet lélekkel tölt el. Jézus azért volt Isten fia, mert eltelt szentlélekkel. Ő azonban nem örökkévaló, mint Isten, de még életében Isten fia lett.

A könyvnyomtatás új találmánya szövegekkel látta el az embereket, olyan szövegekkel, amelyek hozzásegítettek az értelem felnyitásához. Szervét tanulmányozta a görög nyelvű Újszövetség nyomtatott kiadását, és amint az eredeti görög szöveget olvasta, rájött, hogy a Bibliában nem található meg a háromszemélyű Isten tana. A kora-görög egyházatyák úgy írtak Istenről, mint akinek három „maszkja” van, akárcsak a színészek a görög drámákban. Ógörögül a színész maszkjait „személynek” nevezik. Amikor ezt latinra fordították, a szó értelmét az „egyén” kifejezéssel adták vissza. Szervét felfogásában az egy Isten ereje ad életet minden lénynek; még a rossz is Istentől van. Mai kifejezéssel Szervétet úgy tudnánk meghatározni, mint Matthew Fox-szal és a „teremtésteológiával” rokonszenvezőt. Nem a természet az Isten, de Isten a természetben életet ad minden lénynek. Istennek sok neve van, melyiket hagyhatnak el: szív, tudó vagy agy? Emlékezzünk csak az *Oz, a nagy varázsló* hőseire: Madárijesztő, a gyáva Oroszlán és a Bádóg Favágó – mindenikükből hiányzik egy lényeges életelelem. Isten mindennek az erőforrása.

Szervét – Leonardo da Vincihez hasonlóan – a reneszánsz embere volt. 450 évvel ezelőtt a tudományt még nem osztották szakokra, és tudományos módszer sem létezett a kifejezés szigorú értelmében. Gyakori eset volt, hogy a teológus, a tudós, az alkimista és a filozófus egyazon személy volt. Szervét Galilei és Kopernikusz idejében élt. Hozzájuk hasonlóan őt is támadták az egyházi hatóságok tudományos tanulmányaiért, amelyek ütköztek az egyház tanításával. Akárcsak száz évvel később Newton, Szervét úgy értelmezte magát, mint az isteni történelem magyarázóját, aki a Szentírás meglátásait összekapcsolta Istennek a természetben jelentkező kijelentéseivel. Roland Bainton, a Yale Egyetem professzora *Hunted Heretic (Üldözött eretnek)* című könyvében emlékeztet arra, hogy Szervét tudományos felfedezése egy teológiai munkában található. Szervét számára a teológia és tudomány nem volt elkülöníthető.

Ez a klasszikus reneszánsz közeledés az egészként felfogott valósághoz, ez adja az első kulcsot Szervét megértéséhez. A természet vizsgálatában a világegyetem titkát fedezzük fel. Eredeti értelmét viszont a Szentírás vizsgálatában keressük.

A második kulcsot Szervét megértéséhez a sztoikusok mechanikus, személytelen világgépének visszautasítása adja. Szervét felfogása közel állt Henri Bergsonnak, a francia filozófusnak az „élan vital”-ról – az élő energiáról – szóló tanításához. Bergson teremtő fejlődéscéljéhez hasonlóan Szervét úgy látta, hogy a világegyetem telve van dinamikus és teremtő erővel; telve szentlélekkel, amely Isten igazi lényege. Szervét épp úgy kereste a bizonyítékokat a mennyben, mint Kepler és Galilei, és az emberi testben csakúgy, mint Vesalius és Harvey. Amikor Emerson azt írja, hogy „a prédikátor feladata nem arról beszélni, hogy Isten *szólott*, hanem hogy Isten *szól*”, Szervét azt mondta volna rá: Ámen.

A harmadik kulcs Szervét megértéséhez a szenvedélyes vágy: részese lenni Isten országának. Íme a „lehetetlen álm”, amely Jézust a keresztre, Schweitzert meg Afrikába vezette. Azok számára, akik a „lehetetlen álmot” álmodják, nem elég értelemmel felfogni Istent vagy elfogadni hit által Isten kegyelmét. Szervét azt vallotta, hogy az ember „belső világossággal” bír, vagy ahogy írta: „Lelkünk Isten világossága, Isten Lelkének sugara, az istennek velünk született fénye”.

A lelket Isten lehelte az emberi testbe. Ahogyan a levegő megtisztítja a vért, úgy ihleti meg Isten a lelket. Amikor Szervét felfedezte a tüdők szerepét a vér megújításában, megértette a mózesi Törvény tanítását, hogy a lélek a vérben van. Nem statikusan a szívben vagy az agyban, hanem átjárja az egész szervezetet. „Isten lehelete által [...] a szívben s Ádám és gyermekei lelkében a Lélek, a Szent sugara egyesült a vérrel, és létrejött az emberi lélek” – írja.

Íme a Valóság egységében való hit, amely szerint minden összefügg egymással. Szervét a költő Tennysonnal együtt mondhatta volna: „Flower in the crained wall, / I pluck you out of crannies... / if I could understand what you are, root and all,... / I should know what God and man is.”

Melyek tehát Szervét megértésének kulcsai?

1. A tudás egysége,
2. Isten mint dinamikus energia,
3. A kereszténység helyreállítása.

E három kulcs ma is lelkesíthet minket, akik vállaljuk a kutatást, és éljük a „lehetetlen álmot”. Úgy élni ma, mintha már Isten Közösségében élnénk. A mai kor sokban hasonlít a Szervétéhez, amikor az olajra éhes kapitalisták felhasználják a keresztény cionistákat és a radikális mohamedánokat, hogy félelemmel és terrorral telített légkört teremtsenek. Bátorítják a teremtettség „áltudományát” és olyan könyveket, mint a Biblia Kódjai, amely a Törvényben olyan titkos jelrendszert keres, hogy általa megjósolja a 21. század eseményeit.

Genf egy másik lakója, a filozófus Voltaire emlékeztet arra, hogy „akik hisznek a képtelenségben, képesek szörnyűségeket elkövetni.” Kálvint elítélhetjük Szervét megégetéséért. De ma, a nyugati civilizáció érdekében, tízezreket mérsárolunk le, és milliókat éheztetünk. „Örökkévaló Isten, könyörülj rajtunk. Ámen.”

Lawrence & Nancy Goldstone: *Out of the Flames. The Story of One of the Rarest Books in the World, and How It Changed the Course of History*. Century – London. é. n. [2003] 353. l.

A jelentős történelmi évfordulók kiváló alkalmat szolgáltatnak arra, hogy az évszázadok homályába vesző történelmi személyiségeknek és alkotásaiknak az utókor emléket állítson. 2003-ban Európa-szerte Michael Servet spanyol orvosra és teológusra emlékeztek mártírhalála 450. évfordulóján. A tudós életművét az évfordulós ünnepek újból az érdeklődés homlokterébe állították. Nancy és Lawrence Goldstone 2002 szeptemberében megjelent és immár a negyedik kiadásánál tartó sikerkönyvében arra vállalkozott, hogy a világ egyik legritkább könyvének – az 1553-ban megjelent *Restitutio Christianismi* – sorsát és szerzőjének igencsak kalandos életét az angolszász világgal megismertesse. Akár történelmi regénynek is minősíthető a nagyszerű erudícióval megírt negyedfélszáz oldalas mű. Tekintélyes bibliográfiát olvashatott végig a szerzőpáros a remekmű megírása előtt. Könyvük három nagy szerkezeti egységre osztható. Az első Servet életét mutatja be különös hangsúlyt fektetve orvostani és földrajzi ismereteinek bemutatására. Lényegében nemcsak Servet életrajzát olvassuk, hanem megismerkedünk a könyvnyomtatás rejtelmével, Gutenberg küzdelmével és kudarcaival, Johann Fust és Peter Schöffer sikeres vállalkozásával. A könyv világot formáló erejének és hatalmának bemutatása után a 16. század európai reformációjának vezető egyéniségei, a politikai csatározások főszereplői vonulnak fel. Servet földrajzi és orvosi zsenialitásának bemutatásakor először mestereit, az ókor neves tudósait, Klaudiosz Ptolemaioszt, Hippokratészt, Galenust, Avicennát, majd közvetlen elődeit és kollegáit, Andreas Vesaliust, Andernachti Güntert mutatja be a szerző. Az első rész Servet főművének a *Restitutio* megjelenésének titokzatos történetével zárul. A második rész Kálvin és Servet viszonyát és ez utóbbi elítélését taglalja, természetesen a már megszokott részletességgel kalauzol végig a Kálvin vezette Genf városán. A vienne-i per részleteivel is itt ismerkedünk meg. A harmadik részben (*The Trail*) a *Restitutio* sorsának nyomon követése tartja izgalomban az olvasót. Detektívhez méltó türelemmel és akkurátussággal követi a szerző a *Restitutio* három fennmaradt példányának (Edinburgh, Párizs, Bécs) útját és sorsát. Közben megrajzolja mindazok portréját, akik kapcsolatba kerültek a spanyol eretnek főművének valamelyik példányával. Az Edinburgh-i és párizsi példány sorsát nem ismertetjük, a bécsi kópiáról viszont részletesebben szólunk, mert a szerző végtelenül leegyszerűsítette sorsát. Erdélyország egykori peregrinusát és későbbi püspökét, Szentiványi Márkos Dánielt Angliában időző grófként ismeri meg az olvasó. A humanista műveltségű erdélyi főúr Goldstonék el-

beszélése szerint Londonban ráakadt Servetus könyvére, megvásárolta, majd hazatért Erdélybe és a könyvritkaságot a kolozsvári unitárius eklézsiának adta. Teleki Sámuel tudomást szerzett a rejtegetett példányról, és a kolozsváriak halálos veszélyben forogván neki adták a könyvet. Ezzel Servet újból az erdélyi unitáriusok „segítségére sietett”. A könyv végül II. József birtokába került. Röviden ez a *Restitutio* erdélyi példányának története. Természetesen a szerzők ismerik, vagy legalábbis hivatkoznak az 1569-ben kinyomtatott *De Regno Christi ...* című műre, mely köztudottan Servet *Restitutiója* 2–3. fejezetének átvétele. A könyv címét azonban pontatlanul idézik (232. l.). Ebben a beállításban végtelenül leegyszerűsödik a *Restitutio* sorsa azzal, hogy egy közép-kelet-európai unitárius eklézsia birtokába kerül, s el is szigetelődik a tudományos világ vérkeringésétől. Pedig a szerzők állításával ellentétben a *Restitutio* nem tűnt el a világ szeme elől, hanem London–Kolozsvár útvonalon már négy kéziratos másolata készült, és az is ismert volt a beavatottak körében, hogy a mindenkori erdélyi unitárius püspök gondjára bízott könyv Kolozsvárt lapul a püspöki ládában. Szent-Iványi könyvvásárát sem lehet a vak szerencse számlájára írni. Az erdélyi peregrinus diák a tudós angol előkelőségekkel állt kapcsolatban, többek között Henry Oldenburggal, a Royal Society titkárával.

A *Restitutiót* 1790-ben Christoph Gottlieb de Murr német polihisztor nyomattatta ki. Érdeme ugyan vitathatatlan, de a szájak újból Kolozsvárra vezetnek. Goldstonék tévednek, amikor azt állítják, hogy de Murr II. József engedélyével a bécsi példány alapján dolgozott. Spielmann József, Sebestyén Mihály és Deé Nagy Anna a *Korunk* 1981. 7–8. számában közzétette az újabb kutatás eredményeit. Eszerint de Murr elhatározta, hogy megszerzi a Teleki-féle példány másolatát és újra kinyomtatja Servetus művét. Részben a német tudós kérésének eleget téve Teleki két hasonmás példányban lemásoltatta a *Restitutiót*, és mit sem sejtve de Murr szándékáról, egyik másolati példányát elküldte német bibliofil társának. E kéziratos másolat alapján készült az 1790-ben kinyomtatott *Restitutio*. De Murr egyetlen szóval sem említette, hogyan jutott a másolatos példány birtokába, így Teleki érdeme Servetus főművének újrakiadásában feledésbe merült.

A szerzőpáros Szent-Iványi Márkos Dánielről, Erdély unitárius püspökéről sajnos nem tud, és ebben nem a magyar nyelvismeret hiánya volt a gátló tényező. A bécsi példány sorsának megrajzolásakor Robert Willis, *Servetus and Calvin*, London 1877. c. munkájára támaszkodtak. Earl Morse Wilburnak is csak az *Our Unitarian Heritage* című könyvére (Boston 1925.) hivatkoznak, noha a kétkötetes *History of Unitarianism* sokkal bővebb és pontosabb információkkal szolgálhatott volna. Magyar olvasóként sajnáljuk, hogy ez a nagyszerűen megírt könyv pontosan magyar unitárius vonatkozásaiban sántít. A szerzők egy egészen csinos és érdekes történetet kerekíthettek volna ki az Erdélyben jó százőtven esztendeig vesztég ülő – (a könyv címlapján ez az egykorú beírás olvasható: „*ülly vesztég itt, ha olyan szép vagy*”) – könyvritkaság sorsáról, ha az anyaggyűjtés során legalább Wilbur korszakalkotó

művének Szent-Iványira és Kolozsvárra utaló hivatkozásaira figyeltek volna. A könyvet ajánljuk minden angolul olvasni tudó unitáriusnak.

-ács

Gál Kelemen: *Káli Nagy Elek élet- és jellemrajza*. A kötetet sajtó alá rendezte: Kovács Sándor, Molnár B. Lehel. Kiadja az Unitárius Egyház, Kolozsvár, 2003. 171 l. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 3.)

Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai a 3. kötet megjelenésével tényleg életképes sorozatnak bizonyul. A két szerkesztő, Kovács Sándor és Molnár B. Lehel remélhetőleg az eddigi ritmusban sajtó alá tudja majd bocsátani az egyes köteteket. Az első még 2001-ben jelent meg, Boros György püspök 1926–1941 között vezetett naplóját tartalmazta, a második 2002-ben és Dávid Ferenc „Két könyv”-ének magyar fordítását Balázs Mihály bevezető tanulmányával, a harmadik kötet most Gál Kelemen egy ismeretlen művét teszi közkinccsé.

Gál Kelemen négy évtizeden át volt a kolozsvári Unitárius Kollégium tanára, azután pedig felügyelőségondnoka, negyedszázadon át a kollégium igazgatói tisztségét is betöltötte. E hosszú időszak alatt az unitárius tanügy vezető emberének számított, az első világháború utáni létküzdelmek során a kisebbségi iskolák megtartásáért folytatott harc erdélyi viszonylatban is számon tartott vezéregyenysége és krónikása lett. 1932-ben történt nyugalomba vonulása után főleg a kutatómunkának, a tudományos összegzésnek élt. Megírta a kolozsvári kollégium történetét két kötetben (1935), ez tekinthető főművének. Aztán elkészítette Ferencz József püspök „élete és kora” (1936) bemutatását, mely részben a kollégiumtörténet folytatását is felöleli. Végül közzétette a nagy történetíró, Jakab Elek régóta megírásra váró „élet- és jellemrajzá”-t (1938). Csak kevesen tudták, hogy utolsó műve, szintén egy „élet- és jellemrajz”, a Káli Nagy Eleké kéziratban maradt. Ez került most sajtó alá.

Káli Nagy Elek (1816–1878) nem tartozik az unitárius egyháztörténet eléggé ismert személyiségei közé, pedig az 1850-es és 1860-as években elévülhetetlen érdemeket szerzett az egyház autonómiájáért és különösen iskolái megmentéséért folytatott küzdelemben. Bizonyára az iskolatörténet írása közben jutott erre a felismerésre Gál, s a párhuzamosságot is tapasztalta az 1850-es évek és az 1920-as évek iskolapolitikai helyzetében. Látszik, hogy elsősorban iskolatörténészként közelít Nagy pályájához, ezeket a vonatkozásokat igen részletesen fejtegeti, más téren bizonytalanabbak adatai, kevésbé derít fényt a részletekre.

Káli Nagy Elek Kolozsvárt született. Édesapja, Káli Nagy Lázár (1772–1837) a megyei közigazgatásban töltött be vezető tisztségeket, az Unitárius

Kollégium felügyelőség gondnokául is megválasztották. Nevét a Kolozsvárt épülő színház építő biztosaként tette maradandóvá. Hozzá fűződik az építkezés befejezése. A színházépítés történetét meg is írta. Munkáját *Az erdélyi magyar színpad hősora (1792–1821)* címmel Jancsó Elemér tette közzé 1939-ben (Erdélyi Ritkaságok 1. sz.).

Iskoláit a kolozsvári kollégiumban végezte, Szentiváni Mihállyal együtt irodalmi kört létesített a 30-as évek elején. A két éves jogi tanfolyamot a 1832–1834 között a Királyi Líceumban hallgatta. S már 1834-ben felesküdött mind a Főkormányzékhoz, mind pedig Kolozs megyéhez. Az utóbbi helyen lett aljegyző, majd 1845-től főjegyző. Egyben a megyei törvényszék és a közgyűlés jegyzője. 1841-ben még Abrudbányán, 1846-ban és 1848-ban már Kolozs megye részéről országgyűlési követnek választják. 1848 áprilisában kormányzékai titkárnak, 1849-ben Kolozs megyei alispánnak is őt szemelik ki, de e tisztségeket a zavaros időkben nem vállalja el. Mégis a forradalom leverése után kivizsgálást indítanak ellene. Talán hogy a gyanút eloszlassa, 1850-ben elfogadja a korábbi járásbírói tisztségnek megfelelő Kolozs kerületi biztosi hivatalt. Így a forradalom számos résztvevőjének tud segítséget nyújtani a menekülésben, védekezésben. Lemondását csak 1854 januárjában hagyják jóvá. Hivatalvállalását a Bach-korszakban utóbb maga sem tartotta helyes lépésnek.

Egyháza már 1838-ban tanácsossá választotta, 1842-ben pedig a Nevelésügyi bizottság előadója lett. 1845-ben a tordai gimnázium felügyelőség gondnoki székére találták méltónak. 1854-ben, a legnehezebb időkben került az egyház élére főgondnokként.

A politikai életbe csak 1861-ben tért vissza, mikor az újjáalakított kormányzék tanácsosává nevezték ki. 1866-ban őt választották Kolozsvár képviselőjéül a magyar országgyűlésbe. Ekkor az unió következtében megszűnő főkormányzék élére királyi biztosul gróf Péchy Manót küldi ki a magyar kormány. Szüksége van egy, az erdélyi jogot és viszonyokat jól ismerő szakemberre, s így lesz mellette kormányzékai majd miniszteri tanácsos Nagy Elek. E tisztségből 1872-ben vonul nyugdíjba, miután 1871-ben szélhűdés éri. Egyházi téren is visszavonul, 1874-ben kéri felmentését a főgondnokság terhe alól. Tiszteletbeli főgondnokká választják. 1878 januárjában éri a halál Kolozsvárt.

1838-ban az irodalom pártoló és könyvgyűjtő Gedő József földbirtokos lányával, Gedő Teréziával kötött házasságot. Hét gyermekük közül négy lány érte meg a felnőtt kort, mindegyikük főúri család fiához ment nőül.

A könyv első fejezetei az életrajzi összefoglalás után Nagy 1848 előtti egyházi-tanügyi tevékenységéről nyújtanak képet. Mint tanácsos vagy a Nevelésügyi bizottság első jegyzője számos helyen bekerült a jegyzőkönyvekbe, többekkel együtt feladatokat kapott, jelentést írtak ezek teljesítéséről. Tordai felügyelőség gondnoksága annyira nyomtalan, hogy Varga Dénes iskola-története nem is utal rá. Leggyakrabban vizsgabiztosként képviselte ott a fő-

hatóságot. Alsójárai birtokos lévén, az ottani eklézsia is főgondnokául választotta: sokat segített az 1849 elején történt rombolások után az egyház-község talpra állításában.

Igazi felelősségteljes szerep az 1850-es években hárul rá. Miután az előző főgondnok, Dániel Elek 1848-ban elhunyt, őt tekintik e tisztség várományosának. 1853 elején Aranyosrákosi Székely Sándor püspök is távozik az élők sorából. Úgyhogy, mikor 1854 júliusában főgondnökká választják, az egyházvezetés nagyrészt az ő vállára hárul. Mellette Székely Mózes püspök-helyettes főjegyzőként tevékenykedik, mert a hatalom nem ismeri el az egyház püspökválasztási jogát. Egyre másra érkeznek a Bécsben megfogalmazott önkényes egyház- és tanügyi rendeletek. Jogilag megalapozott visszautasításuk, életbeléptetésük halogatása éppen egy jogtudós szakképzettségét igényelte. A válasziratok, folyamodványok megfogalmazásában leggyakrabban Mikó Lőrinc, a kollégium egykori jogtanára volt segítségére. Az önkényuralom minduntalan olyan utasításokat hozott, amelyek az egyházi autonómiát sértették, beleavatkozott az egyház iskolapolitikájába. Így előírták a tanárok és tanítók „purifikációját”, annak tisztázását, hogy részt vettek-e a forradalomban. Felszólítást kaptak, hogy dolgozzák át az egyházi alkotmányt a hatáskörök szabatos körülírásával. Az egyházi oktatás szerkezetéről kértek adatokat annak érdekében, hogy az unitárius iskolákat is besorolják az osztrák tanügyi rendszerbe. 1853-tól egyre erőteljesebben szorgalmazták a német tanítási nyelv bevezetését egyes tantárgyak esetében. 1856-tól a hatalom református kollégiumi tanárt nevezett ki „iskolai tanácsosi” tisztségbe, amolyan tanfelügyelőnek, s alája rendelte az unitárius tanintézetet is. 1851-ben Bécs elrendeli az érettségi vizsgák bevezetését. Eleinte ezt is elutasítják, de minthogy öt végzős fiatal igényli a vizsga letételét, kénytelenek megszervezni. Az első években e vizsgák kormánybiztosául Nagy Eleket nevezik ki. Nagyobb az ellenállás a tanárok levizsgáztatása ellen. Mert előírják, hogy az 1848 után alkalmazott oktatóknak tudományos képzettségüket tanárvizsgáló bizottság előtt kell bizonyítaniuk. Az egyházi iskolák tanárai akkoriban csak ritkán rendelkeztek egyetemi diplomával. A hatalom át akarta szervezni a szünidők rendszerét, törzskönyvi kivonatot kért az iskolák vagyonleltáráról és személyzetéről. Meg akarta határozni a tanítószemélyzet fizetési minimumát. Mindezek akkori felfogás szerint kizárólag az egyházvezetés hatáskörébe tartoztak. Igazi próbatételt az jelentett, hogy előírták az alsóbb osztályokban a szakonkénti tanítást (amit már Brassai bevezetett) és a tanárok létszámát. Így egy „feltanodában” 12, „altanodában” 6 rendes tanárt kellett alkalmazni. Kolozsvárt 5, Tordán és Keresztúron 1-1 rendes tanszék volt akkoriban. A tanszékek számának növelésére találta ki – talán éppen Nagy Elek – a „garasos alamizsnát”, vagyis, hogy minden unitárius adjon évente legalább egy ezüst garast az iskolák fenntartására. A begyűlő pénzből sikerül új tanári állásokat rendszeresíteni, s így a nyilvánossági jogot megtartani. Az 1857-es főtanácsi ülésen az egész unitárius iskolaügyet új alapokra helyezik, a kor elvárásaihoz igazítják. Az iskolák átszervezésével összefüggésben a

teológiai oktatást is önállóítani kellett. 1847-ben már megkezdődött egy kétéves tanfolyam elkülönítése. 1857-ben és 1859-ben növelték az oktatók számát, s megkezdődött az önálló „szeminárium” kifejlesztése. A középfokú oktatás tantárgyrendszerét 1850-től az osztrák Entwurf tanügyi törvényhez kellett közelíteni. Ennek során az oktatás magasabb fokra emelkedett, ám a felekezeti iskolák elvesztették addigi hangsúlyozottan vallásos jellegüket.

A kötet három Nagy Elek főgondnokságával kapcsolatos eseményt tárgyal igen részletesen, messze túlmutatva az ő tevékenységén. Az első Kriza János püspökké választása. A hosszas tiltást követően 1861-ben engedélyezi az udvari kancellária a nyolc éve megürült püspöki szék betöltését. Tordán tartják a zsinatot. S meglepetésre nem az addigi főjegyzőt, Székely Mózeset, hanem Krizát választják az egyház élére. Itt aztán Gál mérlegeli az esélyeket, okokat, amik ide vezettek, s jellemzi mindkét személyt. Tény, hogy egyik sem volt a püspöki székre való. Kriza hírneve is jóformán irodalmi munkásságán alapult. Az viszont nem derül ki e fejezetből, hogy Nagy Elek tulajdonképpen kit szeretett volna látni a püspöki székben. A másik terjedelmes összefoglalás a magyar unitáriusok angol–amerikai kapcsolataira vonatkozik. Bölöni Farkas Sándor 1831-es amerikai és Székely Mózes egy évvel későbbi angliai látogatását követően Jakab József, Paget János, Simén Domo-kos szerepét helyezi érdekes megvilágításba. Felsorolja, hogy odaátról kik látogattak tájainkra. Nagy Elek szerepe egy-egy ebédadás, fogadás, az egész kapcsolattartás támogatása. A harmadik esemény, amely Káli Nagy idejére esik, a vallásalapítás háromezred jubileumának megünneplése 1868 pünkösdjén Tordán, zsinat keretében. Ugyanakkor sikerül alaposan megindokolt felterjesztéssel elérni, hogy az eredetileg mellőzött unitáriusokat is felvegyék az államilag segélyezett egyházak sorába. Berde Mózes országgyűlési felszólalásának eredményeként az 1869-es költségvetésben 5000 forintot szavaznak meg az unitáriusok segélyezésére.

Könyvünk Nagy Elek egyházon kívüli tevékenységének is szentel néhány fejezetet. Megtudjuk, hogy már 1844-ben az Erdélyi Országos Gazdasági Egyesületnek az alapítói közé tartozott, s tevékenyen részt vett a Mikó Imre vezette 1854-es újjáalakításban, választmányi tagsággal tisztelték meg. Ő volt az egyesület 1856-os közgyűlésén megtárgyalt mezei rendőrségre vonatkozó törvényjavaslat megfogalmazója. Az Erdélyi Múzeum-Egylet szervezésében is együttműködött Mikóval. Az 1857-es alapszabály kidolgozó bizottság tagjával választották. A megalakuláskor az igazgató választmány tagjai közé sorolták. Jó gazda volt, aki vagyonát egyre gyarapította. Így bőkezűen adakozott, nemcsak egyházi, iskolai célokra, hanem a múzeum-egyletet és a kolozsvári színházat is támogatta. Külön figyelmet érdemel a színházhoz fűződő kapcsolata. Édesapja a színházi építkezési költségekkel haláláig nem tudott elszámolni, s ezért vádak érték. Nagy Elek a színházi bizottság előtt tisztázta édesapja költségvetését, s bebizonyította, hogy a bizottságnak volna tartozása, de azt elengedte. Az 1850-es évektől ő is a színházi bizottmány tagja, 1856-tól a választmányba is bekerül. Az 1860-tól tervezgetett építke-

zés egyik előkészítője, s a Kagerbauer Antal-féle 1863–1864-es átépítés támogatói közé tartozik. 1875-ben mond le választmányi tagságáról.

Egyházi tevékenységét legköltőibben Kriza János jellemezte püspöki székfoglalójában: „Lehetne-e itt a legforróbb tisztelet érzésével ne emlékezem a mi tisztelve szeretett főgondnokunkról, kit az Isten jó kedvében adott anyaszentegyházunknak, hogy felvilágosodott feje biztos értelmével, éles belátású szemeivel, az Úr háza iránti szerelemtől lángoló, kegyes, jó szívével s rendíthetetlen szilárd akaratával lenne egy szebb jövő Kánaánja felé vezérlő Mózes lelkü Izraelünknek”. (Még jó, hogy kétszer is idézi Gál e megállapítást, mert a 158. lapon a *lenne* helyére *benne* került, s a mondat zavarossá vált!) Egész munkásságát tekintve leginkább a gróf Mikó Imréével vonható párhuzam. A gróf több esetben is támogatta Káli Nagyot, aki nem egy alkalommal Mikó hívének, követőjének bizonyult. Talán nem túlzunk, ha azt mondjuk róla: ő volt az unitáriusok gróf Mikó Imréje.

Gál Kelemen munkája kétségtelenül nem teljesen befejezett, lezárt alkotás. A szerző bizonyára nyomdába adás előtt még átfésülte volna kiszűrve az ismétléseket, megszüntetve az aránytalanságokat. Hiszen egészen rövid, 1 oldalas fejezetek váltakoznak 20 oldalasokkal. Az egyházi-iskolai vonatkozások minden mozzanatának külön fejezetet akart szentelni, de néhol nem talált elég anyagot. Hiszen az, hogy egy bizottságban pár évig tagként jelen volt, néhányszor felszólalt, javaslatot tett, még nem igényel külön tárgyalást. A 33 fejezetből néhol kettőt-hármat össze lehetett volna vonni. Ugyanakkor az életrajzi részt és az egyházon kívüli tevékenységet jobban részletezhette volna. Betegségéről, haláláról, temetéséről leszármazottairól, hagyatékáról is egy fejezetet kellett volna írni.

Mindenképpen nyereség, hogy e mű nyomdába került. A két sajtó alá rendező ellenőrizte az idézeteket, a hivatkozásokat, néhol még stilizált is. Helynév- és személynév-mutatóval látta el a kötetet. Használható forrásmunkává tette. S egyben segített visszahozni a köztudatba egy jeles személyiséget. Csak örvendhetünk, hogy Gál Kelemen egyetlen közöttünk lévő gyermeke, a Kolozsvárt élő dr. Tóth Kálmánné Gál Anna kézbe vehette édesapja utolsó, több mint félszázados késéssel megjelent munkáját.

Dr. GAAL GYÖRGY

Az Egyházi Főhatóság tevékenysége

■ A 2003. év második felében az Egyházi Képviselő Tanács II. évnegyedi rendes ülését július 11-én tartotta, ahol a Főtanács ülésének előkészítése alkotta a fő napirendi pontot. A III. évnegyedi rendes ülésre szeptember 25-én került sor, a IV. évnegyedi rendes ülésre pedig november 27-én, minden esetben Kolozsváron.

■ A Főtanács 2003. évi rendes ülésére augusztus 29–30-án került sor Kolozsváron. A 2002. év egyházi állapotait és megvalósításait számba vevő legfőbb kormányzó testület ülése az első volt az új személyi összetételében, a Főtanács ugyanis 2002 végén újabb hatéves ciklusra újította meg személyi összetételét. Az ülés keretében választásokat tartottak az időközben megüresedett testületi és bizottsági tagságra, ezek eredményeként *Farkas Emőd* (Kolozsvár) az Egyházi Képviselő Tanács, *Kelemen Levente* (Oklánd) a Misszió Bizottság, *Fekete Levente* pedig a Valláserkölcsi Nevelési és Oktatásügyi bizottság új tagja lett. A főtanácsi istentiszteleten *Kiss Gergely* székelyszentmihály-benczédi lelkész prédikált, a záró ebéd pohárköszöntőjét a Berde-serleggel *dr. Máthé Dénes* főgondnok mondta.

Lelkészképzés

■ Az unitárius teológiai hallgatók 2003 nyarán is megbízást kaptak a nyári gyakorlat elvégzésére. A következő egyházközségek részesülnek e szolgálat áldásaiból, egy-egy hónapos időtartamra: Kolozsvár, Torda, Kolozs, Alsófelsőszentmihály, Nagybánya, Csokfalva-Szováta, Segesvár, Ádámos, Fiafalva, Siménfalva-Tordátfalva, Firtosváralja, Székelykeresztúr, Gyepes, Oklánd, Székelymuzsna, Székelyudvarhely, Homoródalmás, Kézdivásárhely, Brassó, Barót, Nagyajta és Vargyas.

■ A 2003–2004-es tanévben a Protestáns Teológiai Intézet Unitárius Karának I. évfolyamára a szeptember 10–13-i felvételi vizsga után a következő hallgatók iratkozhattak be: *Tóth Zsuzsanna* (Homoródszentpéter), *Kisgyörgy Tamás* (Csíkszereda), *Lőrinczi Botond* (Székelykeresztúr) és *Andorkó Attila* (Sepsiszentgyörgy).

■ A Lelkészképesítő Bizottság 2003. szeptember 22–23-án lelkészképesítő pótvizsgát tartott, ahol *Koppándi-Benczédi Zoltán* lupény-vulkáni és *iff. Szombatfalvi József* homoródszentmártoni gyakorló segédlelkész lelkési oklevelet szerzett.

■ A Protestáns Teológiai Intézetben a II. évfolyamot elvégzett hallgatóknak kiírt minősítő alapvizsgát ugyancsak szeptember 22–23-án tartották. Unitárius hallgatóink a következő eredményeket érték el: *Csoma Csilla Mónika* 8,37, *Kiss János Csaba* 6,66, *Rácz Norbert Zsolt* 8,75 és *Székely Mónika Rebeka* 7,50.

■ Október 10-én volt az unitárius egyetemi és teológiai hallgatók új bentlakásának avató ünnepélye Kolozsváron. Az észak-amerikai hittestvérek adománya, a magyar kormány Apáczai Közalapítványon át nyújtott támogatása és egyházközségeink, ill. híveink hozzájárulása révén felépült új otthon közel 40 fiatal egyetemi és teológiai hallgatót fogad be az új tanévtől kezdődően. Az ünnepélyen jelen volt az Apáczai Közalapítvány kuratóriumának küldöttsége is, élén *König Sándor* elnökkel és *Csete Örs* irodaigazgatóval.

■ Az őszi folyamán új unitárius istentiszteleti lehetőséggel gazdagodott a kolozsvári ifjúság és az itt tanuló egyetemi hallgatói réteg: kéthetente, vasárnap esténként az egyház Dávid Ferenc Dísztermében jelképesen LángÖl-estnek nevezett ifjúsági istentiszteletre kerül sor. A máris népszerű hitéleti fórum eddigi szónokai *Czire Szabolcs* és *Kovács Sándor* teológiai tanárok, valamint *Jakabházi Béla* marosvásárhelyi és *Koppándi Botond* torockószentgyörgyi lelkészek voltak.

■ Unitárius teológiai hallgatóink 2003. december 24–27. között a karácsonyi ünnepen legációk szolgálatokat végeztek. Az őket fogadó egyházközségeknek és lelkészi családoknak köszönetünket fejezzük ki az együttlétért.

Lelkésztovábbképzés

■ A 2003. év III. évnegyedi lelkészi értekezleteket egyházköreinkben a következők szerint tartották: október 2-án Homoródszentpálon, 6-án Torockón, 7-én Székelykeresztúron, 8-án Baróton, 9-én Bethlenszentmiklóson és 10-én Szentgericén. Az értekezletek központi előadását *Czire Szabolcs* teológiai tanár tartotta A posztmodern korszakváltás ígérete és az unitarizmus címmel.

■ A IV. évnegyedi lelkészi értekezletekre november elején került sor, a következők szerint: 12-én Kolozsváron, 11-én Szentgericén, 7-én Fehéregyházán, 4-én Székelykeresztúron, 6-án Székelyudvarhelyen és 5-én Brassóban. A fő előadást *Kovács Sándor* teológiai tanár tartotta Gondolatok Servetus halálának 450. évfordulóján címmel.

Énekvezérképzés

■ Az Énekvezér-képesítő Bizottság által szeptember 23-án tartott vizsgán a következők szereztek unitárius énekvezéri oklevelet: *Tódor Éva*, Homoródszentpál (9,80-as általánossal), *Székely Mónika*, Tarcsafalva (9,00), *Tar Imre*, Maroszentgyörgy (8,60), *Jenei Ildikó*, Pipe-Szásznádas (8,40) és *Márkodi Attila*, Nyárádgálfalva (7,00). Az újonnan képesített énekvezérek mindegyike unitárius egyházközségi alkalmazásban áll.

Rendezvények, egyházképviselet

■ Július 19-én a brásói egyházközség emléktábla-avatással egybekötött ünnepséget szervezett Székely Mózes erdélyi fejedelem halálának 400. évfordulóján, ahol a szászéki szolgálatot püspök afia végezte.

■ Július 24-én a Tusnádfürdön tartott szabadegyetemen *dr. Szabó Árpád* püspök is előadást tartott Egyházi értékek és javak Európában címmel.

■ Július 27-én a Fehéregyházán szervezett Petőfi-emlékkünnepélyen püspök afia prédikált.

■ Augusztus 1–3. között Homoródszentpálon került sor a VII. ODFIE Színjátész Találkozóra.

■ Augusztus 2-án a bözödújfalusi tónál levő megemlékezésen püspök afia is beszédet mondott.

■ Augusztus 9-én került sor meg a Szejkefürdői Unitárius Találkozóra.

■ Augusztus 11-én *Jeffrey Teagle*, az angliai unitárius egyház főtitkára és felesége erdélyi látogatása során püspök afia kíséretében Dévára látogatott.

■ Augusztus 21–24. között az ODFIE Nagyajtán rendezte meg a XXVII. Erdélyi Unitárius Ifjúsági Konferenciát.

■ Augusztus 23-án *dr. Tonk Sándor* egyetemi tanár, az Erdélyi Református Egyházkerület főgondnoka temetésén *dr. Szabó Árpád* püspök és *Kolumbán Gábor* főgondnok képviselte egyházunkat.

■ Augusztus 28–29-én tartotta az Unitárius Lelkészek Országos Szövetsége évi rendes lelkeszi konferenciáját Kolozsváron.

■ Szeptember 1–8. között az aranyosszéki Várfalván szerveztük meg az idei év második gyermektáborát, 30 unitárius gimnazista és kisiskolás részvételével, akik Magyaroszágot, Alsófelsőszentmihály, Alsórákos, Sinfalva, Aranyosrákos, Medgyes, Magyarsáros, Kövend, Kolozsvár és Várfalva egyházközségéből érkeztek.

■ Szeptember 4-én a Sapientia Alapítvány alapítói ülésén *dr. Szabó Árpád* püspök, kuratóriumi ülésén pedig *Kolumbán Gábor* főgondnok is részt vett.

■ Szeptember 6-án tartották az Unitárius Nők Országos Szövetségének konferenciáját Kolozsváron.

■ Szeptember 9-én *dr. Szabó Árpád* püspök, *Kolumbán Gábor* főgondnok és *Gyerő Dávid* előadótanácsos találkozott *Abdelfattah Amorr*al, az ENSZ vallásügyi raportőrével. Amor úr egyházunk általános helyzetéről és az állammal való viszonyáról érdeklődött.

■ Szeptember 12–13-án volt az unitárius lelkeszi családok találkozója Székelykeresztúron.

■ Szeptember 18-án Kolozsváron a Romániai Intézmény a Békéért egy napos értekezletet szervezett Verespatak megmentéséért, amelyen *Gyerő Dávid* előadótanácsos vett részt.

■ Szeptember 19–21-én ünnepelték Székelykeresztúron az Unitárius Kolégium és templom építésének 210. évfordulóját.

■ Szeptember 20-án Kobátfalván torony- és harangszentelést tartottak, ahol az ünnepi szónok *dr. Szabó Árpád* püspök volt.

■ Október 4-én a kidei falunapok ünnepi istentiszteletén *dr. Szabó Árpád* püspök prédikált.

■ Október 4-én a Sapientia EMTE marosvásárhelyi karának tanévnyitó ünnepélyén egyházunk üdvözlétét *Nagy László* helyi lelkesz tolmácsolta.

■ Október 5-én a PTI Unitárius Karának tanévnyitó istentiszteletén *dr. Rezi Elek* prédikált.

■ Október 7-én a Kolozs megyei főispán a népszavazásra való buzdítás témával megbeszélést szervezett az egyházfőknek, ahol az unitárius püspök is jelen volt.

■ A PTI Tanácsa október 10-én tartotta őszi ülését, amelyen *Máthé Dénes* főgondnok és *Gyerő Dávid* előadótanácsos, valamint *dr. Rezi Elek* dékán és *Kovács Sándor* teológiai tanár vett részt.

■ Október 12-én az ürmösi egyházközség az Öregek napja alkalmából ünnepélyt szervezett, ahol a szászéki szolgálatot püspök afia végezte.

■ Október 17-én a kolozsvári televízió kerekasztal-megbeszélést szervezett az egyházi ingatlanok visszaszolgáltatási folyamatáról, ahol *dr. Szabó Árpád* püspök is részt vett.

■ Október 17–19-én a Gaudeamus Alapítvány Segesváron tanácskozást tartott Szórványkollégiumok találkozója címmel, amelyen unitárius részről *Solymosi Zolt* vallástanár vett részt.

■ Október 19-én a köhalmi egyházközség megalakulásának 25. évfordulójából tartott ünnepélyen püspök afia végezte a szászéki szolgálatot.

■ Október 22–23-án a World Vision Romania szervezésében A szociális szolgáltatások vására című rendezvényre került sor Kolozsváron, *Lakatos Csilla* kórházlelkész részvételével.

■ Október 25-én a Római Katolikus Teológiai Intézet megalakulásának 250. évfordulója alkalmából tartott ünnepélyen *dr. Szabó Árpád* püspök is részt vett.

■ Október 28-án a Duna Televízió kerekasztal-megbeszélést rögzített Kolozsváron a reformáció tárgykörében, unitárius részről *dr. Szabó Árpád* püspök részvételével.

■ November 6–8-án a Protestáns Teológiai Intézetben emlékkonferenciát tartottak a Heidelbergi Káté évfordulóján, ahol *dr. Rezi Elek* dékán is előadást tartott A katekizmusok felettébb szükséges voltáról címmel. A díszdoktor-avatáson egyházunk jelöltje: *dr. Balázs Mihály* szegedi irodalomtörténész és *dr. Rebecca Parker*, a berkeleyi Starr King Teológiai Intézet elnöke is díszdoktori címet kapott.

■ Az ODFIE november 8-án választmányi ülést tartott Kolozsváron.

■ November 9-én Bethlenszentmiklóson kórustalálkozót tartottak, az istentisztelet szászéki szolgálatát *dr. Szabó Árpád* püspök végezte.

November 12–16. között tartották a kolozsvári Unitárius Kollégium IV. Kollégiumi napjait, amelynek keretében az intézmény ünnepélyesen is felvette János Zsigmond nevét.

■ November 16-án az Agnus Rádió szervezésében konferenciát tartottak Kolozsváron A közösségi rádiózás jövője Romániában címmel, egyházunkat *Lakatos Sándor* mb. rádiószerkesztő képviselte.

■ November 13–19. között egyházunkat *Olivia Holmes*, az amerikai Unitárius Univerzalista Egyház nemzetközi igazgatója látogatta meg, azzal a fő

céllal, hogy részt vegyen két tanácskozáson, amelyeket az amerikai Testvéregyház Tanács hívott össze a testvéregyházközi kapcsolatok pénzügyi-gazdasági vonatkozásainak vizsgálatára.

■ November 14-én tartották Kolozsváron az ODFIE egyház- és nemzet-történeti vetélkedőjét.

■ November 15-én nagyszabású Dávid Ferenc-émlékezárándoklatot szerveztünk Déván, amelynek keretében felavattuk a helybeli unitárius imaházat és zárandokközpontot is.

■ November 21-én az Erdélyi Múzeum-Egyesület A magyar tudomány napja címmel konferenciát tartott Kolozsváron, amelyen püspökafia is részt vett.

■ November 21-én tartotta az Illyés Közalapítvány Romániai Alkuratóriuma 2003. évi kiértékelő ülését, amelyen az egyházi szaktestület elnökeként *Gyerő Dávid* előadótanácsos is részt vett.

■ November 22-én tartották az első unitárius kórustalálkozót Marosvásárhelyen, 18 egyházi énekkar részvételével.

■ November 23-án *Dimény József* lelkész beiktatóján a lelkészbeiktató beszédet *dr. Szabó Árpád* püspök mondta, jelen volt *Máthé Dénes* főgondnok is.

■ A Magyarországi Unitárius Egyház 2003. november 29-30-án tudományos-teológiai konferenciát szervezett a pestszentlőrinci unitárius templomban Szervét Mihály orvos és teológus mártírhalálának 450. évfordulója alkalmából. Egyházunk részéről két előadás hangzott el, Teológiai hatások és különbségek Szervét Mihály és Dávid Ferenc teológiai felfogásában, *dr. Rezi Elek* főjegyzőtől, és Szervét-kultusz az unitárius kollégiumokban, *Kovács Sándor* teológiai tanártól. Az ünnepi istentisztelet szószéki szolgálatát *dr. Szabó Árpád* püspök végezte.

■ Az Apáczai Közalapítvány december 12-13-án rendezte meg a II. Apáczai Konferenciát a határon túli magyar oktatás időszerű kérdéseiről. A konferencián az Erdélyi Unitárius Egyház képviselőjében *dr. Szabó Árpád* püspök, *Gyerő Dávid* előadótanácsos és *Paskucz Viola* műszaki előadó vett részt.

■ A Csíkszeredában működő Julianus Alapítvány évente díjazza azokat a személyiségeket, akik sokat tettek a szórványban élő magyarság sorsának jobbra fordulásáért. A december 20-án sorra került díjkiosztó ünnepségen hat más díjazott mellett *dr. Gellérd Judit* unitárius lelkész is részesült a megtisztelő elismerésben.

Személyi változások

■ *Bálint Csaba* egyházi központi villanyszerelő 2003. június 1-től benyújtotta a lemondását.

■ *Csécs Erzsébet* szabédi harangozó egyházi alkalmazása megszűnt, június 1-től.

■ *Szabó Tünde* alkalmazást nyert a csíkszeredai egyházközség énekvezéri állásába, augusztus 1-től.

■ *Tankó Ida* alkalmazást nyert a szentegyházai egyházközség harangozói állásába, augusztus 1-től.

■ *Bányai Izolda* alkalmazást nyert a tordatúri egyházközség harangozói állásába, augusztus 1-től.

■ *Sándor Erzsébet Éva* alkalmazást nyert a nagyenyedi harangozói állásába, szeptember 1-től.

■ *Nagy Anna* alkalmazást nyert a datki énekvezéri állásba, szeptember 1-től.

■ *Beke Eszter* alkalmazást nyert homoródszentmártoni harangozónak, szeptember 1-től.

■ *Török Melinda* alkalmazást nyert a kolozsvári I. osztály tanítónői állásába, szeptember 15-től.

■ *Bálint Imre* alsófelsőszentmihályi lelkész áthelyezést nyert Medesérre, augusztus 1-től.

■ *Dimény József* tordatúri lelkész meghívást nyert Alsófelsőszentmihályra, augusztus 1-től.

■ *Dimény Csilla* tordatúri harangozó áthelyezést nyert Alsófelsőszentmihályra, augusztus 1-től.

■ *Jakabházi Erika* kinevezést nyert a marosvásárhelyi egyházközség valástanárának, szeptember 1-től.

■ *György Levente Pál* nagyenyedi harangozó egyházi munkaviszonya július 1-től megszűnt.

■ *Bálint Mária* alsófelsőszentmihályi énekvezér munkaviszonya augusztus 1-től megszűnt.

■ *Szabó Ildikó* óvodai dada munkaviszonya szeptember 1-től megszűnt.

■ *Pálfi Domokos* datki énekvezér munkaviszonya szeptember 1-től megszűnt.

■ *Vörös Alpárt* október 1-től alkalmaztuk a VEN-előadótanácsosi állásba, egyéves próbaidőre.

■ *Kovács Ágnes* alkalmazást nyert sepsiszentgyörgyi irodavezetőnek, szeptember 1-től.

■ *Kerekes Mária Magdolnát* megerősítettük óvónői alkalmazásában, szeptember 1-től.

■ *Balla Gyöngyi* alkalmazást nyert az új óvónői állásba, szeptember 1-től.

■ *Mikó Zsuzsa* alkalmazást nyert a vezető óvónői állásba, szeptember 1-től.

■ *Finta Krisztina* alkalmazást nyert az óvoda gyermekgondozói állásába, szeptember 1-től.

■ *Lőrincz Erzsébet* alkalmazást nyert brassói harangozónak, október 1-től.

■ *Kovács Noémi* alkalmazást nyert az egyházi központ teremgondozói állásába, október 1-től.

■ *Bodor Piroska Rozália* kinevezést nyert a tordatúri gyakorló segédlelkészi állásába, szeptember 1-től.

■ *Lakatos Adél Csilla* kinevezést nyert a kolozsvári kórházlelkészi állásba, szeptember 1-től.

■ *Csete Árpád* pályázat útján áthelyezést nyert a homoródalmási lelkészi állásba, október 1-től.

■ *Szén Sándor* pályázat útján áthelyezést nyert a siménfalvi lelkészi állásba, október 1-től.

■ *Hurubás János* sepsiszentgyörgyi énekvezér egyházi munkaviszonya szeptember 1-től megszűnt.

■ *Lázár Juliánna* brassói harangozó munkaviszonya október 1-i hatállyal megszűnt.

Halottaink

Dimény Andrásné sz. Benczédi Zsuzsanna tiszteletes asszony életének 86., házasságának 55. évében július 6-án elhunyt. Temetésére a vargyasi templomból került sor a helyi temetőbe, a gyászszertartást Andorkó Ferenc lelkész végezte.

Botha Dénesné sz. Káli Nagy Juliánna tiszteletes asszony és énekvezér életének 77. évében augusztus 16-án elhunyt. Temetésére a székelyudvarhelyi Bethlen gyeddi templomtól került sor az unitárius temetőbe.

Kenyeres András, a székelyudvarhelyi egyházkör néhai felügyelő gondnoka és a homoródalmási egyházközség volt gondnoka életének 78. évében f. év október 25-én Homoródalmáson elhunyt. Temetésére ugyanott került sor október 27-én, a szertartást Csete Árpád helyi lelkész végezte.

Kedei Mózesné sz. György Delinka tiszteletes asszony életének 45. évében hosszas szenvedés után december 18-án elhunyt. Temetése december 22-én volt a székelyudvarhelyi belvárosi unitárius templomból az unitárius temetőbe. A szertartást dr. Szabó Árpád püspök végezte, az Unitárius Nők Országos Szövetsége részéről Szabó Magdolna elnök, a székelyudvarhelyi egyházkör részéről Barabás Áron egyházköri jegyző, az újszékelyi egyházközség részéről Jakab Zsolt lelkész búcsúztatta.

Emléküket kegyelettel megőrizzük.